

84.5523.

М88

Ғабит Мүсірепов

*Ой-сезім
сәттері*

34876

**Ғабит
Мүсірепов**

*Ой-сезім
сәттері*

*Құрастырып, түсініктеме жазған —
Сәрсенбі Дәуітұлы*

АЛМАТЫ
«ЖАЛЫН»
1996

ББК 84⁵каз 7-44
М 88

М $\frac{4702250202-18}{408(05)96}$ Құлақтандырылмаған 96

ISBN-5-610-01191-4

ББК 84 каз 7-44
© Ғабит Мүсірепов, 1996

0/2

ИНЖУ-МАРЖАН ҰШҚЫНДАРЫ

Нағыз жазушының негізгі кітаптары көзінің тірісінде-ақ том-том болып шығып жатады. Ол — романдар, повестер, әңгімелер, пьесалар, публицистикалық мақалалар, эссе-естеліктер, сын мақалалар. Елеулі деген дүниенің бәрі сол томдарда.

Ғабит Мүсірепов туындылары көп томды кітап болып бірнеше рет жарық көрді. Ол томдар әдебиетсүйер, кітапсүйер әр азаматтың үйінде тұр.

Ал, енді, сол көп томдық шығармалар жинағына еңбей қалған еңбек қанша?! 350 блокнот, яғни қойындәптерлер. Міне, көп қазына сонда жатыр. Ендеше олар неге толық жинаққа еңбеген?

Ал бұл сыры қат-қат мәселе. Қойындәптер — жазушының өзімен өзі сөйлесуі, өзімен өзі сырласуы. Кейде тіпті ең жақын адамыңа айтылмайтын сыр қойындәптерге сеніп тапсырылады.

Бір жолы Бәукең — Бауыржан Момышұлы қатты ауырып, емханаға түсті. Сейдахмет Бердіқұлов екеуміз алып бардық. Сонда Бәукең:— Жаман айтпай жақсы жоқ, егер мен олай-былай боп кетсем, бір қапшық жазбаларым бар еді, архивке тапсырылған. Соны мен өлгеннен кейін 15 жылдан соң ашсын. Бұл менің сендерге аманатым,— деді.

Абырой болғанда, Бәукең ол жолы емханадан аман шықты. Архивке біздің күәлігіміз керек болған жоқ.

Міне, қойындәптер құпиясы. Ол құпия көбінесе автордың көзі тірісінде жария бола бермейді.

Сонымен Ғабит Мүсірепов қойындәптерлері. Көбінесе араб әрпімен жазылған. Тіпті латыншасы да бар. Ал, енді, небір інжу-маржан, асыл ойлар осында. Өмір туралы, адамның болмыс қасиеті туралы, қазақ туралы, қазақтың ұлттық қадір-қасиеті туралы, тарих, әдебиет туралы, өзі туралы, өзінің өмірге құштарлығы, әйелге деген махаббаты.

Әйелге деген, әрине сүйген әйелге деген құштарлық сезім әркімге Ғабендегідей бұйырса, дүн-дүние ғажайып сиқырлы әуенге бөленіп тұрар еді. Амал не, жұрттың бәріне ондай ұлы сезім бұйыра бермеген. Дүние сондықтан да көбінесе жабырқау.

Інжу-маржан, көп болғанда, асылтас шығар. Мынау одан гөрі қымбат, көп қымбат. Бұл рухани асылдар. Рухани інжу-маржан ұшқындары.

Құрметті оқырман!

Жылытыңыз жаныңызды сол нұрлы сәулеге.

Шерхан МҰРТАЗА

ЖАЗУШЫНЫҢ ЖАН СЫРЫ

КЕЙБІР ОЙЛАР

Құс жоғары ұшқанмен, ойы жоғары емес, әрине.

* * *

Бір көзім балада, бір көзім далада, ал болмаса, бір көзім қорада болса, бір көзім молада деген қазақ не айтқысы келген.

СЫН ТУРАЛЫ

Табысқа қуанып, кемдікке ренжіп отырар болса!

* * *

Темір кессең келте кес, соға келе ұзарар,
Ағаш кессең ұзын кес, шаба келе қысқарар.

* * *

— Ертегідей теңдік, әділдік, жарасымды, байлық, сүйіспеншілік орнаған ер туралы роман жазу керек. Бұдан 30-ақ жыл бұрын ру жүйесі мен қараңғылық көрпесін қалың жамылып алып жатқан қазақ елі қазір дүниелік философияның ең жоғарғысын, ең ақылдысын қолма-қол іске айналдырып отыр. Бұл ертегі емес пе? Әңгіме осы жайында болу керек.

Жоқтау — мағынасыз айтыла беретін «Айрылдым, ойбай, айрылдым!» смес. Демек, орны опырылып қалған үлкен адамдарды құрметпен еске алатын елдің мінезі, елдің салты болуы керек.

Ғылым адамдары жылма-жыл Пушкин қаза болған күнді еске алып, Пушкин үйіне (музейіне) келіп бөріктерін алып, бес минут ұйыған түрде тұрып қалып, арнаулы күйді ойнатып тарасулары — осы жоқтау болады.

Абайға, Құрманғазыға, Шоқанға, Аманкелдіге, Жамбылға осы жоқтауды, осы мағынадағы жоқтауды салтқа айналдырып жіберуге болар еді. Құрметті адамның өлген күні белгілі бір ауданда, мәдениет ошағының көлемінде, ұйым көлемінде жылма-жыл еске түсіретін дәстүрге айналдырса, одан келер ерсілік жоқ.

Әр нәрсені бағалай білуге үйрететін дәстүр, өнгесі бар.

Өлікті көмудің өзі халықтың құрметтейтін бір ісі болуы керек. Ж. Б.-тың жырқылдақ қатыны өліп еді, үлкен оркестр күні бойы өксіді. Ол қатынның бар қасиеті: магазин, киім тіктіретін жерлерді босатпаушы еді.

Атақты домбырашы Қабіғожин өліп еді, ешкім дұрыстап естіген де жоқ. Толып жатқан оркестрі бар филармония үнсіз ғана көме сапты. Оркестр осы екі өліктің қайсысына лайықтырақ?

К.— ескі большевик, еңбегі сіңген адам, оған жаназа маршын ойнау дұрыс-ақ. Ал жырқылдақ жеңгейге қолайлысы «чижик-пыжик» смес пе? Онда да Ж. Б. жолдастың аппаратқа әсері барлықтан, местком ақша шығармай тына алмайтын болса! Яғни, әркімнің «жаназақүйі» өзіне лайық болсын.

Күләш өлсе — оркестр «Гәкку», «Ақ толғай», «Дүние-ай» сияқты күйлер ойнасын.

Жангелдин өлсе — «Жаназа маршын» ойнасын.

Ахмет Жұбанов өлсе — ұлт оркестрі халық күйлері мен Ахметтің өз күйлерін, әндерін ойнасын.

Мұхтар өлсе — жылма-жыл ойналатын да, жаназа күйін де — Еңлік-Кесбектегі — «Қарғама!», «Ата-анам, ақ батанды аттап кеттім» күйі болу керек.

Маған — Ақ Баян (*Көрпештен*) жаназа күйім болса, басқаны тілемес едім...

ҚАРАҒАНДЫ АҚЫНЫ ЖОЛДЫКЕЙ НҰРМАҒАМБЕТОВТІҢ ҚОШТАСУЫ

Мен жаз бойы Қарағандыда болып, бірнеше айтыс өткізіп, оның аяғын республикалық ақындар айтысын өткізумен аяқтап, Қарағанды ақындарымен Семейде қоштасып жатқанымда Жолдыкей ақын былай деді: «Бір торғай отыз жыл бойы бір бәйтерекке ұялап, балаларын аман ұшырып-өсіріп жүріп, аяғында орнын ауыстыруға тура келгенде бәйтерекпен былай қоштасыпты:»

Жазы салған сары атан,
Жапырағыңды шалмасын.
Домалақ қара балташы,
Түбіңе қонақ салмасын.

Төбеңнен қысса күн көзі,
Өзегіңе бармасын.
Жылғаң кеуіп бауырыңда,
Тамырың қурап қалмасын.

Бұтағыңды сындырып,
Отын етем дегеннің,
Жаққан оты жапбасын.
Саған қастық істеген,
Өмір бойы зарласын.

Сонда бәйтерек торғаймен былай деп қоштасыпты:

Тұра қуған тұрымтайдан сақтасын,
Жағалай қуған жағалтайдан сақтасын,
Алдыңнан қырғи шалмасын,
Балапаныңды қуып алмасын.
Тісін көрсеткеннің тісі сынсын,
Саған тісін салмасын.
Күшің көрсеткен күштіге жолықсын.
Бәледен басын алмасын.
Саған да қастық ойлаған,
О да өмір бойы зарласын,
Осының бірі біз, бірі сен бол, қарағым
Бір-бірімізге айтарымыз да осы болсын,—

деп Жолдыкей көзіне жас алып, теріс айналды.

ДОМБЫРА САЗЫ

Жолдыкей ақыннан (Қарағанды)

Домбырам басы бал қурай,
Басына қонар боз торғай.
Бал қурайы болмаса,
Қайда қонбақ боз торғай?

Бал қурайға тимеңдер,
Ұшып кетер боз торғай.
Ұшып кетсе боз торғай
Аңырап қалар далаң жәй!

Домбырам басы айдын көл,
Айдын көлде көк құрақ,
Көк құраққа көл тұрақ,
Көлге тұрақ көк құрақ.

Көлсіз қалғың келмессе,
Көк құраққа тимеңдер.
Көк құрақ өлсе көл өлер,
Өкіпген болып соңынан,
Неге тидік демеңдер.

Домбырам басы қалың боз,
Қара жердің көйлегі.
Ұялып қалар кәрі анаң,
Жырта берме көйлегін.

Ұяттан өлер кәрі анаң,
Ұят білмес ұрпағы
Жырта берсе көйлегін.

Домбырам басы қара орман
Қарағайлы, қайыңды.
Ұяндай қысқы мекенің,
Кұтырған желдеп панаң сол.
Күн күйдірсе саяң сол.
Балта даусы шыққанда,
Ойбайлайды домбыра,
Орманға тиді арам қол;
Зар қағады домбыра

Тарт орманнан қолыңды
Қара орманға ие бол!

Тегінде жыр мұнымен аяқталмаса керек. Табиғат байлығын қорға деген ойын халық ақыны, әр саламен ұзақ жырлағанға ұқсайды. Жолдыкей ақын бұл сөзді кім айтқанын білмеймін деді. Өзі болуы да мүмкін-ау деп қалдым.

(ҒАБИТ, 1944 жыл, вагон үстінде жазған)

АҚАН — ҰМСЫН

Ұмсын 1917-жылы Тұрсан үйінен қашып кеткен бойы Ақан серінің зиратына келіп, құшақтап жатып өлген. Үш күн қарлы жаңбыр, ешкімнің үйіне кіріп жылынуға, тамақ сұрауға бата алмаған. Кімнің үйіне кірсе де ол оны ұстап Тұрсанға апарып береді ғой... Жолшыбай көргендері: Бірінші, қуғыншылар... Ұмсын қамысты көлге түсіп кетіп тығылды. Екінші, ақ әскерлері дамылсыз өтіп жатыр, тағы да көл. Үшінші, ылғи түнде жүруге тура келді.

...

Қазақстанның сонша биік, сонша кең аспанына қайдағы бұлт шақ келсін... Жаңбыр аз болатын себебі осы да.

Қазақтың күніне де өкпе жоқ. Жердің түгін өзіміз қырнап-қырнап, жұлып құртып жатқан соң, Қазақстанға табиғат өсімдігі керек емес екен деп ойлайды да төгеді келіп отын, төгеді...

ШЫҒАРМА СЫРЫ

Шығарма тек қана мазмұн, тек қана түр емес, ол мазмұн астары, ол түр астары, теңеу астары. Яғни астарлы ой, астарлы бояулар, әндер, суреттер, дыбыстар-сыбырлар. Шығарма сыншылар үшін жазылмайды, кітап оқушылар үшін жазылады. Мазмұн неғұрлым эмоция арқылы берілсе, кітап соғұрлым бағалы. Тура айтылған мазмұн қанша салмақты болса да ол көркемдік берілмесе, ол шығарма өтірік-әдебиетке қосылмайды.

Көркем шығармада желі бар, қазық бар, түйін бар, төбс бар, ойпат бар т.т. Желінің қазықтары, желі өн-бойына түп-тура болмай, жоғары-төмен, оңға-солға бұрылып отырады. Қазықтар жерге қағылады, яғни желі керекті бір түйінге соға қайтады. Шығарма ауырту керек, емдеу керек, қуанту керек, ренжіту керек, шығарманың бояулары ақ пен қара ғана емес, қызылы да, көгі де, сарысы да бар. Көкорай кемпірқосағын осылай атау керек.

Стиль — жанды сөздердің логикалық құрамы. Бұған ой да кіреді, үн де кіреді, ритм де кіреді, идеяның тұспалдамасы да кіреді, теңеу де кіреді, дыбыс ырғағы да кіреді, т.б.

Бес кітап шығарғанымен авторы жазушы болмауы мүмкін, әр түрлі атақ берілгенмен артист те бола алмайсың.

Ленин сыйлығын алғанымен жазушы емес адамдар аз емес (Олар Л.И. Брежневтен басталады).

* * *

Өткен күннің өкілі болып қалудың қасіретін сезбейтін де бір адам болады.

* * *

Қиратуға құмарлық — жаңаны жасау құмарлығы.

* * *

Адам құдайға бар үміттен, бар адамнан, бар сенімнен баз кешкеннен кейін сиынатын сияқты.

* * *

Ойыңның ұсақ-ұсақ болып, жан-жағыңа түгел өре жөнелген берекесіз де бір кезі болады.

Ақылыңның көптігінен өзіңе ие бола алмай қалатын кезің де болады.

«Секпіл деген күннің бетінде де бар дейді», — деген әйел дұрыс айтқан.

Ескі өмір — адамның жақсы қасиеттерінен гөрі, жаман қасиеттеріне көбірек сүйенгенін көреміз. Сондықтан жаман қасиеттер өшудің орнына өсе бермеске амалы қайсы?

Қисық таяқтың көлеңкесі түзу болмайды (монғол мақалы).

Жыртық қапқа тары тұрмайды (монғол мақалы).
Өз тұяғым өзіме ем (Қарабай).
Тағы жұрттар көп ойлап, аз сөйлейді (Бальзак).

ФАКТИЛЕР МЕН АКТІЛЕР

Байдәулет — Доскейдің атасы, Байдәулеттің қыстауы. Бұқпа онымен аталас, Қареке — Мұраттың жері. Майқұдық — Жұманның жері. Қареке Мойын баласы, Сармантай да Мойын баласы (кіші әйелінен). Байдәулет те сондай.

Сол Байдәулеттің жерін Мұрат баласы Игілік сатады (Спас заводының жері де кіреді).

Бұқпа, Майқұдық деген жерге Игілік пен Жұман арасында талас туып, екі жағы майдандасуға шығады. Арадан төре айтылып, жекпе-жекке байлайды. Жұман жағы Сүгірәлі дейтін алыпты шығарады. Он екі ауылды Қареке-Мұраттан адам табылмай, бұлар Мәккіге кісі жібереді, (ол ағайынымен араздасып, басқа елде отырады екен) ол келмейді. Кенесарының жолдасы болған, тоңмойын адам екен. Одан кейін оның ағасы Досымбекке жалынады. Ол торы шолағымен келіп, сайыста Сүгірәліні жеңеді. Жер Мұратқа тиеді. Ол Ушаковқа сатады.

* * *

Көмірді тапқан суыршы Апақ Байжанұлы, оның баласы Оспан қазір көмірші. Апақ шахтыға түсіп, бірінші таяқты сол жейді. Оның әкесі Байжан ізденіп, Омбыға барып, Ушаковтан айына бес сом ақша, бес қадақ керосин, бір пұт үн, бір қадақ шай, он кез мата алып тұратын болған...

Байжан көмір шыққан жерге үй салады. Зерттеуші келгенде сол үйін өртеп жібереді. Жұрт қысылып Апақты «ұстап» береді.

Ол Петербор барып әлгілерді алып қайтады...

* * *

• Қазақ елі Алматыға келіп, жайраңдасып қалатын еді.

Қарағанды — сол қазақ елінің кек кернеген кезінде түйген қабағы секілді.

* * *

— Барымта деген немене өзі?

— Ол сіздің қазақтың малын айдап әкететініңіз.

ҮЛКЕН ЖОЛ

Алға ұмтылған елдің ойы мен жүрегі — осы үлкен жолды іздемек, таппақ, түспек.

Осы үлкен жолдан оңға, солға, ілгері, кейін ұмтылған топтар болмақ.

Жол алыстығынан талай топ шаршамақ. Ол жолдың қайда апаратынынан шошынған топтар кейін қарай жалт бермек. Иә болмаса, көштің алдын бөгемек. Ат өлмек, арба сынбақ.

Елдің өзі де бірден түсе қалмақ емес ол жолға. Іздеп таппақ, ойланып түспек. Ол жолдың болашағына (1916-жыл) қорыққан топ соған ұқсас жол сілтемек.

* * *

Бикен ақын (керей қызы) мосқал тартып келгенде бір жұттан кейін Естемір дейтін байдың үйінен сауын сұрауға келіпті. Естемірдің үйінде жас ақын Шағырай жүреді екен.

Бикенді көрген жерден-ақ Шағырай соқтыға амандасып, әрі-беріден соң бір ауыз, екі ауыз ыңырси отырып, сөз аяғын ылғи Бикенге тигізе береді. Жүдеу екенін нұсқай келіп, «Ескі арбаның қисыны қашып қалған екен», — дейді. Сонда Бикен Шағырайдың домбырасын жұлып алып былай депті: (Шағырай Естемірмен жақын ағайын)

Бұл өлең бізден қалған о басында,
Менімен неге ойнайсың, құрдассың ба?

Бейбастық, қай соқтығу, қай тасуың,

Өлеңнің от тастама ордасына.

Аштықтан екі ботам бірдей өліп,

Білесің тиылған жоқ көз жасым да.

Өңгүдік, атың басын кезінде тарт,

Деген бар «байқап соқтық ұрғашыға».

Сен тоқсың, майға тойған марка қозы,

Мен жарау, дем алатын өрге шыға.

Шағырай, аузың бейпіл, қорқам сенен,

Сөз білген ақын деуші ем,

арсыздау ма ең?

Ауылың шұбырып жүр көл жағалап,
Өз қарның тоқтығына мәзбісің сен,
Көргенше көзден аққан сораларың,
Асылың жігіт болсам, өлер-ақ ем,—

депті.

Естемір: «Жә, оның ар жағында айтатын сшнәрсе қалған жоқ, Шағырай, Бикеннің жолын істс»,— дейді. Шағырай астындағы атын беріпті. Естемір скі бие, бір сиыр айдатып жібереді.

* * *

«Кетпентұяқ»— Күрең ат, қабжал, қаба құйрық. Бұл Алтай ішінде Қарекеге жақын Қарабатыр деген бай адамның аты. Бұрынғы ру таластарында Қарабатыр Сармантай жағында жүреді де бір таласта Игілікке ауысады. Игіліктің үйіне қонаққа келеді. Қонақ аттанарда Игілік: «Қареке, қалауынды ал»,— дегенде Қарабатыр Күрең құнанды сұрап әкетеді. Сол Күрең кейін «Кетпентұяқ» атанады.

Шорманның Мұсасы Алтайға жиен скен. Өзі аңшы, қаршығашы. Аң аулап Қарабатырдың үйінде көп жатады скен. Кетпентұяқты сол кісі бәйгеге қосып жүреді. Қаракесек Ерәлі деген кісінің асында Шөрск деген торытөбел атын ұрлап орта жолдан қосып, Кетпентұяқтан озып кетеді. Атқа мінген Ербатыр дейтін баладан Мұса сұрап қараса, алдына сшбір ат озбапты. Содан кейін ұрлық ашылады.

Мұса ат бәйгені лақтырып тастап аттануға айналады. Жұрт әбіржіп бас бәйгені Мұсаға беріп, нар бастатқан бір тоғыз айып тартады. Бірақ Мұса оны алмай, осыдан барамын да мен де ас бергізем, торытөбелді сөзсіз әкеліндер дейді. Қаракесек қысылып, сөз байлайды. Мұса еліне келіп бол-машы біреудің қырық жылғы өлігіне ас беріп, сауын айтады. Торытөбел келеді. Кетпентұяқ бәйгеде алда келеді.

АҚАН ТРАГЕДИЯСЫ

Ақан елу жаста, Ұмсын жиырма жаста.

Екеуі де бірін-бірі айтпай, білдірмей сүйеді, арада отыз жас айырма бар.

1. Оңашада Ақан мен Ұмсынның өзіне-өзі айтар ғашықтығы, шер сөздері, теңеулері, сөз лептері біреу ғана.

Екеуі де ақын, екеуі де қатты сүйеді, біріне-бірі айта алмайды, жалғыз, оңаша шерленеді.

2. Кездесіп қалғанда ортақ әңгімелері басқа тақырыптарда. Мұнда көзқарастары бірге шығады, сол арқылы сыр алысады.

3. Көбінесе, біріне-бірі ұрлап қарап, байқамай дене, қол тиісіп қалғанда дір қағады. Дәлел тауып басқаға бұрады.

4. Ұмсын Ақанның ән мен өлсеңі бәсендемесін деп ойлайды. Ақан да Ұмсынға солай қарайды. Аяғында ақын қосылмауға бел байлайды.

5. Сахнада көрсетпей-ақ ұғындыратын жайлар бар. Адамды өлтіруде бір желінің байламы болса, уақиғаны соған әкеп тіреп, тиісті қылық-қимыл арқылы бірінің өлерін, бірінің өлтірерін көрсетуге болады ғой. Қайғы иә қуаныш келер сахнаға ауыссын.

6. Бірінің өлтіріп айтқан, жер-жебіріне жеткізіп айтқан сөзіне қолма-қол қайыар жауап алқымға келіп тіреліп қалып, сол күйінде айтылмай қалған кезінде шымылдықты жауып жіберуге болады. а) Келер сахнада сол күйінде сіресіп, сілейіп қалған адам жауабын енді беріп жатуына болады. Не болмаса, алғашқы репликаның әркеттік әсерін енді бір жаңа түйінге айналғаны арқылы андатуға болады.

* * *

Тым жарқырақ өмірсіз нәрсе. Найзағайдан асар жарқыл бар ма, бірақ ондағы өмір қайсы, атақ та сол.

* * *

Елге барғанда кейбір тымақ революциядан бұрын көрген тымағындай, дәл сол баста, дәл солай киілген түрде көргеніндей көрінеді.

Кейде «Елтің жал» ағашының бауырындағы шис-жидектер сол 1916-жылғы көрген жерінде өсіп тұрғандай.

Құдайқұл көлінің үстінде баяғы бір көрген ақ бұлт әлі сол жерінде тұрғандай...

ЖҮРЕК ӨЛІМІ

Шеше мінезінен сезік алса, бала жүрегі суыңа берсді, қатулана берсді.

Әке-шешенің өтірігі бала жүрегін суындыра береді. Бір кезде сол өтірікті бала да айтады.

Әке-шеше ішкен арақ, мақтаныш — бәрі балаға жұғады. Бір кезде бала соны істеуге тырысады, ішеді, темекі тартады, бұзылады. Бала көзінде үлкендер тіпті сақ емес.

Қазақтың білетіні аз емес, істей білетіні аз.

Айып, мадақтау мөлшері барлық ақын-жазушыға бірдей бола алмайды... Ұлы жазушыға жақсы деген баға, орта жазушыға берілген «өте жақсы» деген бағамен бірдей. Шындық, ғашықтық, сұлулық, естілік дегендердің шегі жоқ. Адам арманы көкжиек сияқты, жақындаған сайын алыстай бермек.

Ақылды адамға ең ауыр жаза — мақтай беру, мақтай беру.

Қорқақтық, ездiк, аяншақтық, көнбiстiк — құлдықтың ең жаман түрi. Адам арасындағы гармония теңбе-теңдiктен емес, келiсiм жарасымдылығынан.

Үлкен басқарушы бағынышты адамдарының ойыншығына айналса, ол елдің соры. Әр елге бағынышты болған аз халықтарда өзiндiк әдеп, салт-сана қалмайды. Тек тiлi өзгермеуi мүмкiн.

ТҮСІМЕ КІРГЕН БІР ЖЕЛІ

Бір биік тамның екі жағына келіп, екі жігіт аттан түсіп жатыр, скеуі де жас, екеуі де сымбатты, көрікті. Екеуі бір-біріне қарасып алып, тамға беттеп, тамның екі жағындағы екі есігінен кіріп, бір бөлмеде қарсы ұшырасты. Бұл бөлме Мәшһүр Жүсіп тамының алдыңғы бөлмесі скен де, онда көп кітаптар қалған екен. Екі жігіт біріне-бірі тағы да бір жалт етісіп қалып, қабырғадағы кітаптарға барғанда екеуінің қолы бір кітапқа тиді. Екеуі де қолын тартып алды. Бұл жерде тағы бір қарасты.

Содан кейін жаңағы кітапты екеуі де қозғамай, басқа бір-бір кітап алып, екі шеттегі кішкене столдарға отырып, екі жаққа қарап оқи бастады. Сол кезде үйге он шақты жігіт кіріп келіп, олар да қолдарына кітап алып, әркім өз орындарына отыра бастады.

—Бұл менің орным еді,— деп жаңа келгендердің бірі бұрынғының бірін тұрғызды. Стол үстіндегі сызық-чертеждер бұл жігіттің істеп жатқан ісі сияқты.

Жаңа келгендердің тағы бірі:

— Бұл менің орным еді, — деп ана жігітті де тұрғызды.

Бұрын келген екі жігіт екі шеттегі екі столдан бір мезгілде тұрып, әр столға отырғылары келіп ыңғайланған сайын ол столдардың иесі табылып, аяғында ең ортадағы столға екеуі екі жағынан келіп қарсы отырысуға тура келді. Стол алтау, орындық он екі, жігіт саны да он екі болды.

Біреу сызық сызады, біреу сурет салады. Енді біреу көзге әрең ілігетін таразыға әлденені өлшеп отыр. Басқалары оқып отыр.

Алғашқы екі жігіт көздері кітапта болғанымен көңілдері әлденеге алаң екендіктерін жасыра алмайды. Жүздері құбылып қояды.

Осы залда түсініксіз бір қозғалыстар, емтихан сияқты бірдемелер болды.

— Кітапхана жабылады, — деп есіктен келіп бір адам иілгенде барлығы тұрып тысқа ұмтылды. Енді байқалды, ат байлағыш та біреу екен. Мана тамның екі жағына байланған бұрынғы екі жігіттің екі көк аты басқа он аттың ортасына келіп қалыпты, мұнда да әркім өз атын өз орнына байлаған.

Басқалар тез аттанып кетті де, бұрынғы екі жігіт көк атты айыра алмай, кезек оқтанып барып, өз аттарын танып мінді. Бірақ бірінен-бірі арқан бойы ұзай беріп, бөтен атқа мінгенін енді біліп, ат басын аз кідіртеп барып, қайырылмастан жүріп кетті. Екеуі екі жаққа кетіп барады.

Осы жай бірнеше күн қайталанып, екі көк те екі жігіттің астына кезек түсіп жүр.

Шуу дегенде сөйлеспегеннен кейін, бұдан кейінгі күндерде сөйлесе қою, үйір бола қою, енді тіпті қиындап кеткен еді. Ақырында басқа он жігіт тарап, соң келген екеуі-ақ қалды.

Бұл жолы да үйіне бөтен көкті мініп қайтқан жігіт өз үйінің сыртында атпен тілдесіп тұр:

— Иең кім? Сол жігітпен тілдесем бе, жоқ па? Жоқ, тілдесем, — деп бұл жігіт бел байлағандай. Астына құла ат мініп, қызша киініп, жігіт жүріп кетті.

Қызша киінген бұл жігітіміз күндегі мезгілінде тамға жеткенде ар жағынан көк ат мінген қыз келіп түсіп жатыр екен.

Енді екі жігіттің басынан өткен оқиға екі қыздың басынан өтіп болды.

Ақыры бірі жігіт, бірі қыз екен. Енді осылар не істемек деп жатқанымда оянып кеттім.

«АЛМА»

1918-жылдың күзі. Мен Бекет Өтетілеуовтен орысша екі жыл оқыдым. Зерек едім, Бекет мені Пресногордың жоғарғы бастауыш мектебіне жіберді.

Мұхамеджан Мамеқов, Ғабдол Мамеков, бір ақсақ бала (Итбаев), Болатов Хамит, мен — бәсеуіміз бір класқа экзамен ұстадық. Орысша ең нашар білетіні мен екенмін. Экзаменде ең жақсы өткен тағы мен болдым. Орысша сайрап тұрған Мамековтер қайтадан экзамен беруге қалды да, шартпен алынды...

Осы күннен бастап бәске басталды: оқуда, класта және қыздармен қарым-қатынаста...

Әкем мені Сағынай деген бақташының үйіне тұрғызып кеткен. Қыс бойғы тамағыма бақташы тай сұрап, әкем бір ешкі мен бес сомға келіскен. Және жексенбі күндері мен көлдегі суатты тазаласпақшымын. Сағынайдың кіші қызы Шайзат өте сұлу, уылжыған жас еді...

Бір күні базардан шыға берсем, «Яблочка, яблочка» деп бір қатын қып-қызыл бірдемені сатып тұр екен. Орысша-қазақша переводтан «яблочканың» алма екенін жақсы білетінмін. Бірақ алманы көрген емес едім. Шайзатқа бір сыйлық жасау үшін алма дәл келетін сияқты көрінді. Алма екі тиыннан екен. Жиырма тиынға он алма алып, шалбардың қалтасына сықап тұрып салдым. Сатушы әйел қып-қызыл алманы ернімен ғана үзіп, суын ағыза сорды да — «ім-ім» дейді. Шайзаттың аузынан да суын ағызсам деп мен тұрмын.

Жұмсақ, аздап езілетін де ыңғайы бар қызыл алмаларды шалбардың екі қалтасына сықап алып үйге қайтсам, дастарқан айналасында он шақты адам шай ішіп отыр екен. (Киіз үйде) Шайзат шай құйып отыр.

— Кел, отыр...— Мен де шайға отырдым. Малдас құрып отыра бергенімде екі шатымды тіреп тұрған «алмаларым» бырс ете түсті, бұтым көлкіп жүре берді. Амал не, шыдап отырмын. Ұзақ отырған сайын бұтым, астым шылқылдап барады.

Бір кезде шай ішіліп болып, Шайзат далаға шыққанда артынан мен де жөнелдім. Үй сырты ағаш, ымдап қызды ары апарып, сызылып-ұялып тұрып, алмаларымды ұсындым.

Қыз «алма» дегенде сақылдап күле бастады, езіліп ми болып кеткен он помидорды қызға ұсынып мен тұрмын. Қысқасы, менің «алма» деп әкелгенім помидор екен. Оны ол жердің орысы «яблочки» дейді скен. Қыз оның не екенін біледі де, шын алманы білмейді. Менің шын алмадан хабарым бар да, өзін көрген емен. Помидор дегенді өстіген де, көрген де емеспін.

Қыз езілген помидорды қолына алып:

— Апа, Ғабиттың маған әкелген сыйлығын қара,— деп үйге қарай жүгірді.

Ағаш арасында аң-таң болып мен қалдым.

* * *

Өмірде бір-ақ рет бір адам жалт етіп қалғанда жұлын тамырларым ду ете түскендей болды.

(Ақылимаға)

— Ойнақшыған көңілдің
Сағымнап салған сарайы ма ең,
Самал соқты — жоқ болды.
Мойшымды созып қараймын.
Самал қалған — сағым жоқ,
Сенімге сезім бой бермей,
Арпалысып жүр-жүрлер,
Ауыздық жоқ, тізгін жоқ.

* * *

Көзіңнен бір шоқ түскендей,
Лап етті жүрек жалынға.
Көзді жұма құладым,
Ая, күйдім алдыңда
Көзің бір түсіп қалғанда.
Лебіңмен тартып алғандай,
Құлап келдім алдыңа.
Рақым ет мен жазғанға,
Жалынып қолың созғанға.
Кейде көңіл жай таппай,
Рұқсат деп зар етер,
Атыңды атап күн бойы,
Риясыз сүйер, жар етер,
Сөнер бір күн, кез жетер...

Ұзын, биік коридор. Екі ақ бас қарама-қарсы жүгіріп келеді. Жақындасып келе біреуі портфелін лақтырып жіберді. Құшақтасып қалды. Бірін-бірі арқа қағысып, дөңгеленісіп жүр.

Біреуі кабинетке, біреуі кейін қарай қол сілтейді. Осы екі адам зырлап шегінісіп қос нокатқа айналады. Зырлап таулар арасынан, құмдар арасынан өтіп барады. Кейде поезд үстінде, кейде түйе үстінде, кейде аспанда, кейде жерде. Бұлт арасында, үйінділер арасында, мәшинелер арасында.

Енді, міне, скеуі терең құдықтың түбінде... Бұл — зерттеу құдығы. Жаңағы екі ақ бас бұл жерде екі жас инженер. Жер құтын іздеп жүр.

— Тұрақты бюро құлап қалмасын.

— Бас жау пәленше делінбесін.

— Өздерің кемістік көрмендер.

— Елімізге тіл тимесін, ондайда келісаппен періндер.

— Шама келгенше әдебиет мәселесіне бұра беріндер.

— Әңгіме әр көзқарастағы әдебиет күштерін біріктіріп, қозғалысты күшейте беруде.

1. Бір қылығың еске түскенде, молаңның басына барып өлгім келеді. Енді бір қылығың есіме түскенде, тереңірек қазып, қайтадан көмгім келеді.

2. Милицияға кісі «до свидания» дей ме екен, ақымақ... Оның аты не екенін білесің бе?

3. Домбыраны божылдатып тартып-тартып, «дейді, дейді» дейді тоқтамайтын артист.

4. Жүрек өлімі.

5. Әй, сенің осы күні менімен шалғай-шалғыс жүргенің қарызыңды қайтармауға дәлел бола алмайды (Мұхтар).

6. — Бір аяқтар кетіп бара жатты.

— Идиот, аяқ кетіп бара жатпай қайтушы еді.

— Бір көздер қадалып бара жатты.

— Саған ба?

— Маған болса, болып жатыр ғой... басқаға.

— Идиот...

Көк, жасыл, зеңгір. Меруерт, жаһұт, маржан, лағыл, гранит, мырамыр, темір, металл. Өсімдік аттары...

ШАШУБАЙДЫҢ БІР ҚЫЛЫҒЫ

Сыдық Уәли баласы. Қараөткел саудагері, ноғай,
Жамбыл Ғалайолла баласы. Қарқаралы саудагері,
ноғай.

Екеуі де Орманбеттің қызы, Мәмбеттің қарындасы
Тауыққа құмартыпты. Екеуі де Шашубайға жалынып, Ша-
шекең екі ноғайды қабаттап соғып, түнде бір әйелді Тауық
етіп әкеліп, екеуіне де жолықтырып, Тауықты өзі басып
қалыпты.

Болыс Тіләш баласы Омарбек те Тауыққа құмар екен.
Шашубайдың қылығын білген соң ол Шашекеңнің көңілдесі
Сағираны аударып әкетеді. Одан Шашекеңнің өзі құтылғалы
жүр екен.

Шашекеңнің өзгерген түрлері:

Уездің тілмашы, есалаң, кекеш, әнші, («Қылпу»),
мырза.

ҚЫРҒЫЗ ЛИРИКАСЫ

Жібек оңбас болсайшы,
Жігіт өлмес болсайшы.
Жігіт пенен қыз өлсе,
Жерге көмбес болсайшы.

1. Өліктердің ішінде тіріден гөрі тірісі де болады.
Тірілердің ішінде өліктен гөрі өлірегі де болады.

2. Жаңа дегеннің ішінде ескіден де ескірегі, ескі дегеннің
ішінде жаңадан да жаңарағы болады. Өңгімс кімнің қалай
түсінуінде, ұғынуында да ғана емес, көрсете алуында.

* * *

Әдемі алма көргенде пышақтың да тісі қышиды. (Баль-
зак).

* * *

Тәңірінің тап өз қанатының саясында ұйқтап жатқандай
бір жанды бір ғана көрдім де, қайтып көрс алмадым. Бар
«күнәм» сол көру ғана, күнәсіз ғана көруім, жоқ, көруден
аса алмағаным ғана.

* * *

Үлкендер жыласа, өндіріп жібереді екен. (шаншар, тон-
тай Қалыбектен.)

* * *

Өткен өмірде болмашы кедергіні ердің ері-ақ бұзып кете
алған.

* * *

Данышпандықты түсіне білген де — данышпандық!

* * *

Шоқан айттырған қалыңдығымен ағасы Жақып тамыр
екенін біліп, басқа біреудің (кедейдің) қызын алам дейді.
Әкесі Шыңғыс бұл жайды білмей, өз дегеніне басады. Шоқан
қызыққан қызды біреуге (Малтабарға) тоқалдыққа ұзатты-
рып жібереді.

* * *

— Мен ит терісін басына қаптадым.

— Ол сенің басына не қаптады?

Шарипов үш трубкамен қатар сөйлесіп, үш кісіні тұтас
былықтырады. Үш түрлі істі шатастырады.

— Пай, пай! Боратып кеп берсін бұйрықты! Түсіндің
бе деп сұрамайтының-ай, әйтеуір.

МІНЕ, АДАМ МІНЕЗІН ТҮЗЕЙТІН ТАҚЫРЫП

Әлгінде ғана (4/V — 1945-ж.) кешкі сағат сегіз шама-
сында дауыл көтеріліп, менің тереземнің алдында өсіп
тұрған үш теректі сындырып кетті. Теректер 1937-жылы
ғана отырғызылған, жас болса да, көптен суғарылмағасын
сары ала өзектеніп, қуара бастаған екен.

Мен жаңа ғана ұйқтап бара жатыр едім. Тағы да анау
күнгідей жер сілкінген сияқтанып, астан-кестен, тасыр-
тұсырдан атып тұрып, терезеге барсам, теректерді дауыл
сабалап, теректер үйді сабалап тұр екен. Лезде бір терек

орта кезінен сынып екі еркек, жиырма шақты бала құлаған, сынған теректерге жабыла бастады. (Кәрі ағаштар мен кәрі теректердің шірік бұтақтары ұшып түсе бастаған екен, соларды жинамақ). Жаңағы ортасынан сынып түскен терекке үш әйел, бір еркек таласып қалып еді, әйелдер жалғыз еркекті түріп шығарды. Содан кейін ағашты бір олай, бір былай сүйреп жүріп, тасаға түсіп кетті. Қайсысы әкеткенін мен көре алмай қалдым.

Сынған теректен айрылған еркек теректің қалған түбірін кесе бастады. Бұл екі арада тағы екі терек сынып түсті. Бәрі де ортасынан үзіліп, түбірлері ұзын-ұзын болып қалды. Әлгі әйелдердің теректен айрылған бірі қайта оралып келіп:

— Менің балтам қайда, қайсың алдың,— деп еді, оған басқалары бұтын саптады.

Ерлі-байлы болу керек, бір әйел, бір еркек бір түбірге тыпырлай жармасып жатыр. Еркегі балталайды, әйелі түбірді зыр айнала жүгіріп, бірі өзіне қарай тартып, біресе итереді, әйтеуір, тез құлатып алмақшы. Өйткені дауыл әлі басылған жоқ, тағы да терек құласа, құр қалмағысы келеді. Сөйтіп жүргенде бір кезде ағашты әрі қарай итеріп жатқанда байының балтасы әйелдің тізесін шауып кетті. Әйел құлап түсті. Балтаның тұмсығы тобықтан ұрды білем. Байы да жұмысты тоқтатып, құлаған әйелінің қасына барып, боқтай жүріп, басын көтерді, тізесін ашып қарады. Қан борбайды жуып кетіпті. Бұлар сол әуремен жатқанда балтасын жоғалтқан әйел мыналардың балтасын қағып алып, жүгіре жөнелді. Еркек қуып кетіп еді, ақсаңдай басып, жаралы әйел де солай қарай кетті.

Басқа теректердің түбірін құлатып алып жүргендер мыналардың түбірін де тез-тез балталап алып, зытып кетті. Жел басылды, байғұс кемпір, қорашы кемпір үй маңайын сыпырып жүр. Қалған жапырақ, бұтақтан бұ да отын жиып алмақшы.

Балтадан айрылған ерлі-байлы скеуі қайтып келе жатыр. Балта кеткен...

— Ағашым қайда?— деп скеуі кемпірге тап берді. Кемпір әуелі ақталып қарады да, аздан соң о да кәр көрсетуге көшті.

— Бұл маңайда тұрмайтын адамдарсыңдар, милицияға айтып штраф салдырсам қайтер едіңдер — деді. Әрі ағаштан, әрі балтадан айрылған ерлі-байлы ашулы, боқтауыш скен, ара түсуге тура келді.

Бірақ қаракөлеңкеде, дауыл үстінде, бәле тұсында пайда іздеген екі қара ниет балтасынан да, түбірінен де айрылып үйлеріне кетті...

* * *

Өткен күннің жоқшысы жоқ, мойнына арта бер қалағанынды. Жоқшысы жоқтың бәрінің күні сол.

* * *

Қазақ халқы ұлы өзен, теңіз жайламаған, сондықтан бұларға табынбаған. Ал от бәріне ортақ қой, сондықтан От — ана, Жер — аналар бар.

* * *

Жастар туралы «Жас орман» деген роман жазса дұрыс болар еді, осы екеуінің арасында талай ұқсастық бар.

* * *

Асылып жатқан етті қазанымен жұтып қоярдай жұтынып жүретін бір адамдар болады...

* * *

Өсектің жыбыр-жыбыры мен күбірі осы Аяздың үйіне күшіктепті. Шабын анда-санда бір дыр еткізіп қойып, Құлке де иегін бір сыр-сыр еткізіп қойып, Аяздың өзі де ысқырта береді. Ең ғажабы, екеуі де өсек пен өзгенің айырмасын анық біле отырып күйсей береді.

* * *

Шығыста ескілік пен кәрілік өте ұзақ жасайды, ғасырлар бойы жасауға да бар. Сор осында ғой.

* * *

Ақын-жазушы көп пернелі, көп ішекті домбыра сияқты. Құлағын қалай бұрадың, пернелерін қалай түзедің — ол солай сөйлейді. Сөйлеу өз қолында болғанмен бұрау мен

пернелеуін түзеу жазушының өз қолында емес, басқарушылардың қолында.

* * *

Жиналыс болғалы жатыр... Сорлы Қайысбасев келген бастықтардың ынғайына қарай көшем деп дал болып жүр. Әсіресе М-ның ынғайын аңғармай отыр. Өзі бірдемені айтып келе жатады да М. тамағын қырнаса, былай бұлта-рады, қабағын түйсе, екінші жаққа аунап түседі. Жымия толқып барып, алғашқы ізіне оралғысы келеді. Бәрібір дәл баса алмай, әуремен кеш өтті...

* * *

Өлең өндірісін қойып, шын мағынасында поэзия жазар едім.

* * *

Игілік айтқысы келсе, тек қана шынын, әділін айтатын адам. Бірақ оның қай уақытта шынын, әділін айтқысы келетінін ешкім білмейді. Сондықтан айналасы сенбеуге үйренген.

* * *

«Теріс таңба»— сері жігіт, бәрін сыпырып береді екен. Өзі Жәкешке бәрін беріп, аяғында өзі жұрттан сұрап алған.

Соқыр Жәкештің кедейлігін көріп, ананы, мынаны сұрас-тырып отырып, аяғында жалғыз ескі күміс белбеуді көріп, мынау Абылайдан қалған белбеу екен деп, бес жүз сом ақша мен үстіндегі шекпенін беріп, алып кетті. Ондағысы Жәкешті байытпақ.

* * *

Ақылима бұл сырын адамға айтпаспын деп ант еткен еді, байқаса, адамға айтпай шыдай алар емес. Әрбір үлкен ой, әрбір жүрекке сыймас сезім біреуге айтылып ақтарылмаса, ойлыны жынды етер еді де, жүректінің жүрегін жарып шығар еді.

— Бәрібір жер айналып тұрады,— демеске адамның күші жетпес еді.

* * *

1. Ауыр жайда сынға түскен кемпірдің сүрінбей өтуі, іші зар қағып тұрып, көзіне жас алмауы! (Тұрмыс, келін, қыз, достық, өлім сындары).

2. Ең елеусіз жанның ең аяғында ең жоғары, ойлы адам болып шығуы. Мысалы, Бекеннің жұмсай беретін Шұбары Бәтішке өзі ғашық, аяғында сол жеткен еді мұратына...

3. Романның көп адамдары аяғына таман келгенде мүлде өзгеріп кетуі керек.

Салқын қанды — ыстық қандыға, сараң — мырзаға, қатал адам — жұмсаққа, жұғымсыз адам — жұғымдыға (тағы-тағы) айналсын.

4. Музыкадағы драматизм деген — іспен берілетін драматизмнің арбасы сияқты. Ол вокальда, ол оркестрде, ол геройдың дауысына қарай операны дұрыс бөлуде.

* * *

Сезім ойдан бұрын туады, әрине. Сондықтан сезімі күшті елдерде ой да терең бола беруі қатар түсе алмайды. Біздің елдің сезімін берудің орнына ойын терең береміз деп, бүлдіріп алып жүрмелік. Әдебиет өзі де сезімнің саласымен келуі керек қой.

* * *

Езу тартқаны қасірет белгісіндей көрінетін бір адамды бүгін көрдім.

АР МЕН АДАМ

Ұмытшақтық молайып келеді. Кейде тіпті ұмытпасты ұмытасың. Таңертеңгіні кешке дейін ұмытып кетесің.

Жалғыз ұмытпасың жазу-сызу айналасында. Бір қызығы, кейбір ұмытқандарың жазу үстінде әлденелерге жаңғырығып келіп, қайта есіңе түседі. Тегінде әр өнердің, әр кәсіптің өз «жаңғырығы» бар сияқты. Сондықтан нағыз қартайған адамдар да өз кәсібін ұмытпауға тиіс яғни өз «шсберлігі» қолы қалтырағанша сақталатын болар?!

Сонда да кейбір керекті нәрселер, ойға келгендер ұмытылмас үшін анда-санда қағазға түсіріп қояды дұрыс көрдім.

Қаңтар, 1970 ж.

* * *

Өткеннен безінсендер, бүгінгіні жек көрсіндер, ертеңгі күнге снжар қарайсыңдар.

Көпті білдік, көбін істей алмайтын кездеміз. Білу мен істей алу екі мәселе.

* * *

Біреуге біреу ешбір жақсылықты көпсінбес күн қашан келер екен?!

* * *

Адамның ең терең көмген жанын оятатын адамдар болады.

Өзінде бола тұрса да әлде неден сөніп бара жатқан қасиеттерді оятатын адамдар болады.

Үнемі қауіп барын сезініп жүретін адамдар болады. Дүниеде не болып жатқанында жұмысы жоқ адамдар болады.

* * *

Адам арды бала кезінде көрмей өскен. Сондықтан танымайды оны. Бала кезінде адамның өзі күнәсіз. Енді кездесіп арды танымай тұр.

Адам ар-ұят дегенді тіршіліктің әуенімен ұғынып келген. Оның басынан күншілдік те өткен, мансапқорлық та өткен, ағайыншылдық та өткен. Қазір ол баспалдақтап шыққан биігінен құлап түскен де, өкініш кешкен. Ар оған осы кезде кездессді. Тезис мәлім: «малым жаным садағасы, жаным арым садағасы». Ол осыны ұмытқан.

Ар мен адамның кездесуі, адам бастан кешкен барлық кезеңдерді түгел шолып өтеді. Адам көп ұятқа, ұятсыздыққа, әділетсіздікке кездескен екен. Қазір солардың бәрі үнсіз алдынан өтеді. Жетім қалған балалар, әйелдер, көтермелеген туысқандары құлап түсіп салбырап шыға береді.

Олар, әрине, арды көрмейді, ар әркімнің өзіне ғана көрінеді. Аяғында ар адамды жетелеп әкетеді. Әуелі бұл ексеуі жат еді, енді ғана түсіністі.

Уақиғаның ішінде басқа-басқа адамдардың жарамсыз қылықтары өтіп жатады. Ұрлық, өсек, бұзақылық, тағы-тағылар...

Заң бөгеген екен, бірақ ол қоғамның заңы.

Сен екі рет ескерту, үш рет сөгіс алдың. Сол кезде мен өсетін едім, ескертуді үш күннен кейін, сөгісті үш айдан кейін ұмыттық. Сол кезде мен қайта шөктім:

— Тұрсынбай қандай?

— Ол өсекші ғой. Азаматтарды түгел құртып, жалғыз өзі қалса да өкінбес еді. Оның ары 1937-жылы өліп қалды.

— А-ның ары ше?

— Оның ары кеңседе отырғанда тіріледі, үйіне келсе өледі.

Қатын басқарған еркек қой ол.

Бала жастан күнәсіз болсаң, қартайғанда неңді түзем-ексің?!

* * *

Жазушы дүние жүзілік шекарада, жалпы адам баласына ортақ армандардың шегінде болу керек!

* * *

— Сәкеннің балалары, Кәкеннің балалары әкелерінің жазғандарын қазақша оқи ала ма?

— Жоқ, жоқ, жоқ!

— Мәдениет бірыңғай емес, әр бояулы болу керек.

ЕКПІН

Таң атты. Ұйқы үзіліп кетті. Күн иыққа келіпті. Шегіртке у-шу, көлбақа ма дерсің?

— Өлсем де бармаймын.

— Өлген соң керегің жоқ.

Осы сияқты қысқа да, екпінді сөйлемдермен жазып бір көру керек.

* * *

Бұрынғы шығыстағы арман—қара көз, қиғаш қас еді ғой. Ендігі арман—қара қас, қиғаш көзде қалған сияқты. Көз құйрығын қайда да көтеріп қоятын болыпты.

* * *

Ақылдының да пайдасы тиеді, ақымақтың да пайдасы тиеді. Алғашқысын әркезде күтесің. Соңғысы өзі келіп ұрынады. Мысалы, 1937-жылы Шаяхметов пен Әбдіхалықов саяси бір ұтыс жасау үшін мені партиядан шығартты. Орынманнан алды. Қоғамдық жұмыстардан ажыратты. Мен арман етіп жүрген еңбектерімді жазып алдым. Одан бұрын талай бастаған нәрселерім қол тимегендіктен аяқталмай қала беріп келіп еді. Екі ақымақтың ақымақтығы маған пайда болып шықты емес пе?!

* * *

Теректің көлеңкесінде ме, қайыңның көлеңкесінде ме бәрі бір, тек көлеңке болсын.

Түнде көлеңкенің керегі жоқ, түнде көлеңке іздеген жай іздемейді.

* * *

Балға дауысы қайда да бірдей шығады.

* * *

Қазақ қызында әдеп пен ұяндық бірге кездеседі, көбінесе ұяндықты бүркей кездеседі.

АРАБ ТЫҒЫЗШЫЛЫҒЫ

Араб селолары қаз-қатар, иық тіресе салынған, саз балшық үйлер. Ең аяғы ағаш отырғызуға да орын қалдыру қиын. Ғажап тығызшылық. Селода бір жол бос болды. Өзгесі екі ауыр иық тіресе әрең өтерлік тар ғана көше, барлық тіршілік бұл көшеде. Есіктің мандайшасында, үйдің төбесінде. Соған үйренген адам мінсіді де төбеден қарағанда село қаз-қатар, ығы-жығы салынған пешке, әсіресе, зиратқа

ұқсайды. Айналасы тілім-тілім көк егіс, әркімдікі екені мәлім.

Атқа мініп, жұртқа ат ұстау қиын-ақ, қымбат-ақ.

* * *

Алданбайық, жазылған түгіл, басылғанның бәрі де әдебиет емес, барлық дөңгелек тұяқты жүйрік болмайтыны сияқты.

* * *

Шиырлап шыққан биігім сол, олақ оймен көктің жүзін кезгенде аспан жерге, жер аспанға жау емес, адам үшін ексуі де бір бесік. Жердің бетін солқылдатса биік аспан гүрсілі тазармай ма дүние бір?! Жаңбырдан соң, гүрсілден соң көгерген жер бетіне қай тазалық, қай сұлулық теңесер! Адам мен адам ойы ұштасып домбыраның қос ішегіндей бірге шығып, үндері ертелі-кеш дүние еңбегін кеңесіп, ешнәрсені менікі деп өзімшілдік істемесе ешқайсысы! Жер бетінде бір сұлулық осы да! Біреу күліп, біреу жылап отырмаса бір сұлулық осы да!

Бит шақса, маса шақса, мазан кетер, қасқыр қапса, қайтерсің?! Мен адаммын, менің ойым, сенің ойың. (Сұлулықты ма, сүюді ме ойлану керек).

Әрбір жиын—елдің қуанышы, оны неге сүймеске?! Әр жиында барлық ойдың, бар жүректің жақсы тілегі бірге шықса, сені неге сүймеске! Оны неге сұлулыққа қоспасқа!

* * *

Тақырып кейде таудан құлардай, кейде өрге ұшардай ойлатады.

Енді бір тақырыптар жорғалауды, аяндауды, жор-тақылануды керек етеді.

Жазушының өзін табуы осы жүрістің сырын табуда сияқты.

* * *

Жазушы жақсы дүние жасауы керек. Әділет, көркемдік, ой, сезім дүниесі.

* * *

Жерге себілгеннің бәрі өсіп шыға бермейді, ойға сепкенің өспей қалмайды.

Себу ғана, егу ғана арман емес, еге білу арман.

* * *

Арабтарға Африканың көсемі болып отыру маңызды мәселес.

Арабтарға үш континенттің көсемі болу керек.

Арабтарға Азия көсемі болып отыру керек.

* * *

Отаршылықта болған елдердің ұлтына, нәсіліне қарамай, бүгінгі тағдырында да толып жатқан ортақ жайлар бар.

Үлкен оркестрде кездесетін бас гобой, флейта, скрипка сияқты бәрі қосылып, үлкен үн, гармониялы үнге айналуы керек.

Адам екеніме сенбеймін,

Адам болғанымға ұяламын,

Адам болдым ба деп ойланамын,—

деген сияқты сөздерден аттап өтіп, адаммын деген тәкаппар сенімге тоқталайық.

* * *

Кекшіл адам өз ызақорлығынан қылғынып жүреді. Бүгін мейірім, ертең ашу. Бүгінгі уәдесін ертең ұмытып кететін кекшілдік бәлесі.

* * *

Жыл аяғы. Отыз бірінші желтоқсан еді. Қонақтар келе бастады. Үй әйелі тынымсызданып жүр. Сағат сегіз. Үй қожасы келе алмай жатыр. Студент бала қонақтарды қабылдап жүр. Үй іші бейжай. Әйел қысылып жүріп әдейі күлімдеп көңіл көтереді. Шахмат ойнаңдар, домино да бар, қызына ән салғызады.

Қонақтар ала көңілдеу, алдап күліседі. Үй иесі келеді, уһ. Бірінші, екінші ыстық тамақтар шаймен арада.

Жұрттың бәріне бірдей ортақ, бәріне бірдей ұнайтын шындық болмайды, болған емес, сұлулық, әділет, мырзалық дегендерде сондай.

Ай мен күнді қайтесің? Ауаны қайтесің?

Анау ас үйде жүрген кәрі әйелдің екі қыз, бір ұлы, немересі бар. Бәрі он бес метрлік ескі тамда тұрады. Ауаға ортақ болғаны қайсы?

Дүниеден ең қорлықта, зорлықта аяққа басылып келетін жатқан нағыз қымбаттымыз — ар-ұят, әділет, шындық, сұлулық.

* * *

Өзіне-өзі проблема, барлық проблемасы өзі ғана болған сорлы еркек, сорлы елдер, сорлы билеушілер бар. Тамақ, киім, қызық демалыс бәрінің қымбаты керек. Бірақ бірде-бірі өз қолынан келмейді.

Әке масылы, ерінің масылы, әйелінің масылы, елінің масылы, басқарудың масылы, жердің, дүниенің масылы.

* * *

Ойлап отырғаны басқа, айтқаны одан басқа, сөзі бір басқа, ісі бір басқа адам болады.

Жазушы мінездің осы жағын терең ұғыну керек, көрсете білуі керек!

* * *

Елің үшін мақтан, елің үшін қайғыр. Елің бес жылда емес, бір жылдың ішінде шаруашылық жағынан бұрынғы ондаған жылдардың бағдарында өседі. Адам да солай өседі. Әдебиет бұлай өсе алмайды. Дегенмен оқушының өсуін еске алмаған жазушы амалсыз кейіндеп қала береді.

ТАҢБАЛЫ ТАС

Ант. Үш жүздің руларының анты.

I. Бірігу, ел болу, өзінді-өзің билеу.

II. Елің адал қазанына арам сирақ, сұрқиялық, опасыздық-жансыздық, кет бас балық т. т. кіргізбеу. Алтау ала болса...

III. Өзгенікіне қызықсаң, қызыққаныңды өз қолыңмен жасап ал.

IV. Елге опасыздық — туған атаңа опасыздық.

* * *

1. Еңбек пен талантты қарсы қойып сорлап жүрміз.
2. Талапты талант деп сорлап жүрміз.
3. Шын талант шын еңбексіз отыра алмайды.

* * *

Бір үй, не бір қоғам үнемі бақытты тұра берсе, бақыттылықтың өзі бақытсыздықтай ауыр, сондай қысыраған өмір болып кетпес пе?!

Бұл жерде қоғам сондай болар деп ойлау орынсыз, әрине. Үй тіршіліктің төңірегінде кездесіп қалуы мүмкін. Сонда Толстойдың:

— Барлық бақытты үй іштері біріне-бірі ұқсас келеді. Өрбір бақытсыз үй іштері өздерінше бақытсыз,— дегені осы шеңберде ғана өріс болмақ.

Бірақ ешбір үй іші үнемі бір қалыпты бақытты тұра ала ма? Тұра алады, егер бақыт дегеннің түсінігін шама келгенше ұсақ-ұлаңға сая білсе.

ЕСКІ ДӘПТЕРІМНЕН

Өмір дегенің алданыш болса, өлгенің жақсы.

Уақыт әлде ненің ескіргенін, әлде ненің піскенін айта отырады.

Ұтылыс ескіргенді ескірмеді деуде, туарды тумайды деуде. Туғанды туған жоқ десең, бітті халың!

* * *

Бір қазақ ең кемі екі ақыл айтып кетеді. Өз қарабасы сол екі ақылдың біреуін орындап жүрген болса әлдсқашан адам болып кетер еді.

* * *

Сөйлем сөзден құралады. Сөйлемнің құрамына кіретін әрбір сөздің өзі тұлғалы болу керек. Сонда сөйлем тұлғалы болып шығады.

Көркем әдебиетте сөз тұлғалы болумен бірге теңемелі, бейнелеулі болсын. Өр сөз әрі тұлғалы, әрі бейнелі болса, көркемдік содан туады.

«Ұлпан» не жайындағы повесть?— деп сұрады Снегин.

— «Ұлпан» менің монологомым,— дедім оған.

— «Ұлпанның» идеялық тақырыбы неде?— деп сұрады менің зерттеушілерімнің бірі.

— Адамның жаны мен жүрегінің ізгілігінде,— дедім мен. Екеуі де түсіне алмады-ау деймін. Өйткені әлі ешнәрсе жазған жоқ.

* * *

✓ Қазақ деген ел — бостандық, азаттықты сүйетін, даланы, таза ауаны, таза суды, таза көгалды сүйетін халық. Бұл кезінде ол бұзылмаған ел, бұзыла білмейтін ел смес, бір бұзылса, аяқ-қолын жинай алмай кетуі мүмкін.

Сонша кең дүниеде жүріп, сонша тазалық дүниесінде жүріп ол елдің жан-жүрегі таза болмаса, таңдануға болар еді. Жоқ, ол кезде ол асқан ақ көңіл, мырза, сенгіш ел.

Отаршыл төрелер үркіте келгенде қазақ қандай айла-стерін біле алмай абыржып қалады да барлық адамгершілік табиғатынан жаңылады.

* * *

Адам баласы бірдемеге сенбей, арқа сүйсмей тұра алмайды. Сол сенімнің аты — дін. Ең арғысы саяси сенім дегеніміздің өзі халықтың басым көпшілігі үшін дін. Қадір-қасиет жағынан қарағанда діннен төменірек, сенімділігі болса, табанды-тұрақты емес нәрсе.

* * *

Абайдың философиялық ойларының ең тереңі, әрі философияға қосқан жаңалығы мынау екі жолда болу керек:

Кірленген көңіл өз ішін,
Тұра алмас өсте жуыпбай.

Саналы адам біреуге жәбір-жапа көрсетіп, өз көңіліне өзі дақ салған болса, ол сол дақты жақсылық істеу арқылы кешірмей, тыншыға алмайды, көңілі дауаланбайды,— дейді.

Абай тұсындағы қазақ істеген жәбіріне арқаланбаса, қайғырған емес қой. Абайға дейінгі қазақ одан әрі есіре

берген. Абайдан бергі қазақ олардан да әр кетер ме скен, қайтер екен?

Әрбір үлкенді-кішілі өзгеріс-құбылыстың сырт көрінісі бар, ішкі сыры бар.

Ешбір құбылысты көзіңмен түгел көре алмайсың! Оның мәні сырт көрінісінде емес, скінші оның өзі өзгеріс-құбылыс болғандықтан ол бір ғана хал емес, аз мерзімдегі көп өзгеріс. Оның басталуы мен аяқталуының арасында әлде неше түрлі хал бар.

Ойға салмақ түсіретіні де осыдан. Көзің көргенді ойың ғана түгел таниды.

Жаны аласаны үлкейткенмен ол өспейді.

МАҒЖАН ЖҰМАБАЕВ ТУРАЛЫ

1. Заман алдында ақын тұр, ақын алдында заманы тұр.

Ақынын түсінбесе заманға сын, заманын түсінбесе ақынға сын.

Бірін-бірі түсіне алмаса, скеуінс де айтарым жоқ.

2. Трагедиялық кризис тұсына кездесе, қоғамдық белгілі жағдайда қалыптасқан сана-сезімнің ақыны көпке дейін көндіге алмауы, қарсылық білдіруі мүмкін.

Бұл мінез ақынды ақтамайды да, қараламайды да, тек түсіндіреді.

* * *

Ақын-жазушыларын жазалап, соттап, айдаып, атқызып жіберетін өкіметі болған елдің маңдайындағы соры бес елі ғой. Ақын-жазушыларын жәбірлеген өкімет адамдары ше? Әне, халқының жауы солар, солар, солар! Халқының жүрек отын сөндіріп, ой жарығын өшіріп тастаған хайуандарға рақым болмау керек.

* * *

Қай халықтың болса да мәденист, көрксм сөз, көрксм өнерін жоғары көтеріп, жалындатып жіберуге жүз талант көптік етпейді, он талант аздық етпейді.

* * *

Менің атам Кежімбай Мүсіреп баласы бес уақыт намазды қалдырмай оқиды. Отырып-тұруын, оқитын дұғаларының бірін қалдырмай оқиды. Мен молдадан үш жыл оқығаннан кейін атамның оқитын дұғаларын тексерсем, бір дұға білмейді екен. Жығылып-тұрудың бес уақыт намазда қанша екенін біледі, неше рет қол жайып, иек сипағанды біледі. Бірақ, бір дұға түгіл, бір ауыз арабша сөз білмейді.

Дегенмен атам намаз оқығанда мен атамның түсіне ылғи қарайтын әдетім болды. Намаз үстінде атам керемет ажарланып кетеді. Атамның мұндай ажарлы, мұндай мейірімді, мұндай таза кескінін мен күнделікті бір көрген емеспін. Ол құдайға шын жалынып тұр. Күнделікті қандай күнә жасап алғанын мойнына алып, енді кешірім сұрады. Соған бет алғанда-ақ ол тазаланып, ажарланып кетеді.

* * *

Дауылда, желде орманның жайқалу-теңселуі тұтасқан бір ырғағын таппаса көп құлайды. Дұрысы — бірге бір ырғақ тапқанша көбірек құлайды.

Үй ішінің демалыс-тынысы да осы қатарға жатады. Үй тіршілігінің бір ырғағы табылмаса, керексіз кикілжің көбейе беріп, аяғында апатқа дейін апарады.

Әр түрлі ызыңдар да, қозғалыстар да солай, ырғағы, үндестігі, бояулары келіспеген істің бәрі де берексіз болады.

* * *

Адам деген бір ғана мінез, бір ғана бағыт, бір ғана қасиет емес. Ол қатал, ол мейірімді, ол айбынды, ол көркем, ол суық. Яғни барлық адам баласында бар срекшеліктер бір адамның басынан да табыла берседі.

Сондықтан бір адам туралы екі адамның ойы бір жерден шықпайды. Екеуі бір адамның екі кезеңіне кездескен. Көбінесе осылай, адамның бір мінезінің өзі әр көргенінде бір ренде бола бермейді.

Бір суға екі рет шомылуға болмайды дегендей, адамның басты мінезінің өзі де бір қалыпта ғана көрінбейді.

* * *

Кейбір ақылды деген адамдар орны жоғары болса да өзінен төмен адамдарға еліктейтіні болады. Атқа отырысынан бастап, насыбай атысына дейін.

* * *

Жер — ата-бабаның еңбегі сіңген жер. Өмірлік тәжірибемен қалдырған жер. Қысы мен жазы, жазғытұрым, күзі қалай өтетіні таныс жер. Панасы қандай, бары не, жоғы не белгілі жер. Туған жер! Күлі таныс, желі таныс, суығы таныс жер. Еліңнің қуаныш-қайғысына ортақ жер!

* * *

Болған мен боладының арасы жақын ба, болады мен боладының арасы жақын ба? Талапсыз үміт — бос, үміт, талантсыз өнер — бос өнер.

* * *

Адамға ақша әбден байығанда көбірек керек болады.

Жұмсауыңа ақшаның аз кететіні де осы кез.

* * *

Шығыс өмірі — ұзақ өмір! Бірақ әртүрлі кезеңдері әртүрлі өтеді. Жастық шағы тез өтеді, кәрілік дәуірі тым ұзақ. Тезбе-тез қартайып алады да, жасай береді. Даналығы да, кертартпалығы да осында. Кәрі адам ендігі жастар қатарына кіре алмайды да, баяғыны көксейді. Көпті көрген дана болады, қартайып кетсе, бала болады.

АҚЫН — НАУАНҒА

Жалғыз-ақ жаным күйер

жалпыным,

Өртеген өзегімді жалын ішім.

Жетпесем арманыма осы жолы

Өзіммен бірге кетер өкінішім.

Кұлақ ас осы жолғы арызыма,
Әрі аға, әрі алғашқы ұстазымсың
Таңдапба, Ақтоқтыдай қыз
туған жоқ,
Жалғыз сол, күндіз ойым,
түнде түсім.

— Ақтоқты!

— Е, ол біткен сауда.

— Ие, сол арманым, жалғыз бұл
жалғанға.

Мен өлік, айырылсам паразымың тірі
қалғанға.

— Алданба, алданба, қыз басы
байланған,

Сен ақын, ол төре,

Ұмтылған қол жетпеске алданба!

ҚАЗАҚ

Ескі эраның соңғы II-ғасырында Үйсін мемлекеті бар. Үйсіннің солтүстік көршісі Динлин, батысында Қаңлы. Осы үш ел қазақ атасы саналады.

Үйсін — ұлы жүздің атасы.

Қазақ тілі орта ғасырлардың бас жағында құралып қалған.

Қазақ жері — осы күнгісіне теңдес.

Үйсін, қаңлы, жалайыр, дулат — ұлы жүз.

Найман, керей, арғын, қыпшақ — орта жүз.

Алшын, шекті, байұлы, жетіру — кіші жүз.

* * *

Әңгіме шіркін қыстыгүні оқысаң, жылытқандай етпесе, жаздыгүні оқысаң, самалдай тимесе, жаяу келе жатсаң, қанат бермесе, жылап отырсаң, күлдірмесе, есерленіп отырсаң, есінді жидырмаса, жазып керегі жоқ.

Сөнген үміт оянсын, әлсіреген адамға күш бітсін. Әңгіме сонда ғана әңгіме.

Сен айтқан ой оқушыны әр түрлі жайда кездестіреді. Оқушы деген бүгінгі де адам, ертеңгі де адам.

* * *

Тарихты жасау дәуірі бар, жазу дәуірі бар. Жасаушы қателесіп, жазушы түзеймін деп әуреленбеске керек!

ӨЗІ АСЫЛДЫҢ БОЛАДЫ СӨЗІ ДЕ АСЫЛ

✓ Ай мен Күн айқайламай-ақ шығады ғой.

* * *

Жақсы атағын алдында жүреді, жаман атағың артында жүреді. Кейде кереғар келетіні де болады. Оның себебі басқада.

* * *

Басқарушылық сыңайы жайдан-жай қатая, қаталдана бастаса, басқарушының санаулы күні қалғаны. Бірақ, екінші, сол басқарудың өзі ширай бастағаны.

Өзгеріс керек!

Әр кезде қоғам тіршілігі өнімсіздікке ұшырап, іштей жұтай бастағанда заман әуеніне қарай не дінге, не саясатқа қамшы басады. Осы скеуінің қайсысына болса да қамшы басқан елде ішкі жегі құрт бар дей беріңіз. Көбінесе сол жұтаудың себепкері басқарушылар, басшылар болып шығады.

* * *

Түріктер ХІХ ғасырдың аяғынан бастап түріктің қайдан шыққаны жайында ғылыми зерттеуге көшкен. Көп ескі кітаптар, Геродоттан бастап дүние жүзілік зерттеулерді қайтадан бастырған. Кітап аты — «Ажари аслал». Бұл барлық табылған, жарияланған материалдардың жалпы аты, «Ата-бабалар іздері» деген сөз скен.

Негізгі зерттеуші ғалым — Нәжип Асим.

Түріктің ең соңғы сұлтаны Абдол-Ғамед 1918-жылы құлады...

Ескі үйді от жап-жалпақ қызыл алақанымен көтеріп алғандай еді. Әлденеше рет сырмен майланған үй ескі киімдерін тастап от ішінде шешініп жатқандай.

* * *

Бір ақын айтыпты:

— Тіс щеткасымен (мәсуекпен) ар-ұятыңды тазалай алмайсың,— деп.

* * *

Таң атса ұсақ жұлдыздар азайып, өңксі ірілері ғана қалғандай болады. Осы кезде көл жағасында болсаң, аспанда қалған баданадай-баданадай жұлдыздар жаңа ғана көлге шомылып шыққандай тым хош, таза, көңілді, үлкенірек сезіледі.

Көлге қарасаң, әлі бірталай жұлдыз суда шомылып жатқандай көрінеді.

* * *

Қазақ ойы, қазақ ақылы, қазақ сезімі, қысқарақ айтқанда туған еліміздің сана-сезімі топас емес, тотыққан деуге келіңкірейді. Тіршілік жағдайы оңынан келіп қалғанда Абай, Сүйінбай, Ыбырай, Шоқан, Жамбыл, Құрманғазы, Дина сияқты ой-сезім даналары топас ойлы елден шықпаса керек!

Бірқалыпты жағдайда өткен ұзақ ғасырларда ізденіс, жаңа бірдемеге ұшырасып сергу, қызыну болмаған соң, енжар тартпасқа амал жоқ.

Ой да бара-бара жалқауланбақ, енжарланбақ. Сезім де сол. Қайралған қылыш көп ұсталғаннан кейін топас болып қалады.

Қайрасаң қайтадан өткір болмай ма?! Сол қайрау ғасырлар бойында болмаған күнде ол топырыш саналады.

Адам баласы адам болғаннан бастап ұжмақта тұра берсе, дүниедегі ең топас хайуан сол болар еді.

* * *

Бұл кездегі басты ауру — өз халқына өзі сенбеу. Өз алқынның момындығына, енжарлығына сүйеніп үнемі өтірік

айту. Осы екеуі қисыны келіп тұрмаса да, қайбір басшылардың бірінші құралы. Мұны бұрынғы қазақ «Адамның басы бір алла үшін» дейді екен. Ондай басшы бір кезде құламай да қалмайды. Ел оны ішкі қарғысымызбен құлаттық деп ойлайды. Бірақ ондай басшы өз көрін өзі қазып жүреді.

* * *

Туған елімді, туған жерімді жамандай алмаймын, бірақ жаным ашығандықтан ашынған сөз ауызға түседі.

* * *

✓ Жұртқа жұмыс істеуді үйретуден гөрі, жұмыс істеуінің бөгет жасамауды үйрену керек.

* * *

Баяғыны көксей берген елде бүгінгі өмірге үйлесе алмаушылық болады. Баяғының құрметтісін құрметтей білмеген елде болашақ та жоқ.

Көксеу мен құрмет — екі текті түсінік.

* * *

Тарихи тақырыптар.

Бірінші — ескіргенді естен шығарып тастауға жәрдем етеді. Ескірмегенді еске түсіруге көмектеседі.

Мұның екеуі де маңызды мәселе.

Екінші — қарапайым елдің рухани қасиеттері қандай еді? Нені қабылдай алатын қабілеті бар? Неден жиіркенетін ар-ұят тазалығы бар еді? Мұны көрсеткен дұрыс...

Үшінші — жаңалықты қабылдай алуға қандай халі, ойы, сезімі, ақылы, орамдылығы бар еді? Революция дәні құмға шашылды ма? Жоқ, өнімі мол болатын қара топыраққа шашылды ма?..

* * *

...Теке деген ақ сақалды, қызыл жүзді, зор денелі адам жүзге таяп барып, біздің он беске жеткен кезімізде өлді.

Сол кісі жылда жайлауда қасына көп адам ертіп алып, біздің ауылдың өлім-жітіміне бата қылып, келіні түскен

үйлерге қайырлы болсын айтып кететін. Бір жолы Ботбай деген кісі сол Текеден мына өлеңді жазып алыпты:

Уа, дариға-ай, дариға-ай,
Байқалға барып құятын,
Селепгені жайлаған,
Керей деген ел едік.
Тұрауыл деген ханы бар,
Зарлауымның мәні бар,
Қарақорым қаласын,
Тартып алып Шыңғысхан,
Катындарын ханымның
Бөлісіп алды моңғолдар.
Бытырай қашты қайран ел,
Адыра қалды туған жер,
Атымыздан айрылып,
Қысық көз моңғол атаңдық,
Уа, дариға-ай, дариға-ай...

* * *

Адамның басқа тістерімен бірге екі азу тісі бар.

Қай уақытта адам осы екі азудан құтылса, немесе бұл тістер басқа тістерге ұқсап тегістелсе, адам бір кездегі хайуандық қалпынан құтылады.

Сол кезде ғана адам шын мағынасында адал, қайырымды, мейірімді, сұлу, көркем, ақылды болуға тиісті.

ҒАБЕҢҢҒЫБРАТТАРЫ

Жарауы келген жүйрік аттың елпілдеп тұратын бір кезі бар. Тізгіннің әшейін дір етіп қалғанын сезе біледі. Тақымның аз қимылын дәл сезініп... Сенің ыңғайыңа қарай... жүйрік лып етіп, сылаң қағып көне кетеді.

* * *

Он екі айды шұбыртып ертіп тағы бір жыл өтіп кетті, ә?! Тағы бір он екі ай!... Тағы бір үш жүз алпыс бес күн!... Үйде едік, бос едік, ояу едік. Бәрі бір аңдамай, сезбей қалғандаймыз.

Өмірден суырылып, жұлынып кеткен он екі ай оралмасқа кеткенін бүгін ғана ұғынғандаймыз. Сонымен келер жылы да осы өкінішке кездесерінді біле-тұра баяғы бейжай күйде қала бергендейсің!...

* * *

Жалпақ бетке шыққан қара меңге ұқсап, жазық далада жалғыз Талтыаяқтың қараша үйі қалды.

* * *

Бақыт, Қуаныш дегендердің жыртық-тесіктісі, қолға тұрмас жылжымалысы болады. Әсіресе, бақытым деп, қуанышым деп қолдан жасап алған бірдемеге далаңдасаң, опық жейсің, өкініші қалмайды.

* * *

Майдандағы солдат әрекеті де қызық, ә?! Екі жақтың солдатты біріне-бірі жау да, кекті де емес... Соғыстан ол екеуінің ұтары да, олжалары да жоқ. Сонда да екеуі бірін-бірі тез өлтіруге, құртуға тырысады.

«Отан үшін» — дегенде бұл қайшылық көзсіз жойылып жатыр. Ал «Америка үшін, Германия үшін, Франция үшін», — дегенде, әділ көзбен қарағанда, сондай мағына шыға бере ме, жоқ па?!

Отаршылықтың әкелер аурулары: темекі, арақ, мерез, оба, көксаулық, тағы-тағылар. Бұрынғы жағдайда мұндайды көрмейтін, аз кездесетін. Отар елдің кедейлері ең алдымен ауыр жағдайға кездеседі де шетін тұрады, оңай өледі.

* * *

Құранды кім жазса да, меніңше ақын жазғанға ұқсайды. Өйткені, оның ішіндегі терең философиялық ой, күдіретті саз, ғажап ұйқастар осының дәлелі болмақ.

* * *

Әйелің серігім деуге жарамаса, тек қана балаларың болғандықтан, сол байланысқа ілегіп, сонымен-ақ тең жардың орнында болғысы келсе, бұдан артық қасірет қайсы?

Ойың мен жүрегің бір тыншығып, жазарыңа сол күйде бір кіріспегесін арманда да шек жоқ сияқты. Көңілің бір ұшып көрмеген деген — қасірет басты емей, не болмақ?.. Көнбістікпен келеміз.

ҮШЕУІНІҢ ҚАЙСЫСЫ ЕР!

1. Алматы госпиталында соғыстан кейін аға лейтенант Сейіт Күнтуаров шолақ аяқтың тағы бір сүйемін кестіріп, әбден сыңар аяқ болған күні — лейтенант Рүстем Сейіттің көңілін көтерем деп келгенде госпиталшы ҚазГУ-дың студенттерінің келіп кеткенін айтты. Сонымен бірге бір қара көзге қызығып кетіп, Отеллоша бөсіп те жібердім, әнсугі бір сіз айтқан ерлікті де қосып алдым ба қалай, егер сол қыз қолға түсе қалса, той күні өз ерлігіңізді өзіңізге қайырып берем деді... Қыз тағы келмек.

2. Сейіттің бет-аузы жолбарыс бетіндей тарғыл, соғыс ізі. Бір аяқ жоқ. Ақылимаға өзінің халін айта келіп, әбден істен шыққанын жазып, қош айтқан. Госпитальдың бір кәрі кемпірін ана етіп алып, жүріп кеткенін жазған.

3. Ақылиманы келер жолы келгенде Сейіт таныды. Ақылима таныған жоқ. Сейіттің даусы да өзгерген, өңеші де пышақ көрген. Сейіт өз басынан өткен ерліктерді түгел Рүстемге берді... айтты... Сонымен бірге Сейіт деген капитанның орасан жаралы болып, істен шыққанын сөйледі... Ақылима мен Рүстемді қосуға бейімдеді.

4. Рүстем жазылып шығып, Ақылиманы тапты, келісуге жақын.

5. Шүбә — аға лейтенанттың бір мінезі.

6. Рүстем Сейітті біліп қалды.

7. Рүстем Ақылимаға Сейітті ашып берді.

8. Сейіт — Ақылима.

9. Ақылима қайсысын таңдады (Сейітті).

10. Үшеуінің қайсысы ер?

* * *

Көркем әдебиет деген — ең әуелі жанды сөз, тек қана сырты емес, ішкі сөз. Адам жанын қозғай алар құдіреті болмаса, төрт аяғын тең басқан өлеңнен де, сағымдай құлпырған қара сөзден де пайда жоқ. Көркем сөздің сұлулығы сағымдай құлпырмасын, өзендей толқысын!..

Өзгеге өтпес борыштар бар, өзің өтемесең, өтелмес борыштар бар, осындай ғой мәселе.

НЕГЕ ӨКПЕЛІМІН (ӘЛІШЕРГЕ)

Бар ертеңгі күнім айнымай кешегі күніме ұқсай береді. Содан соң бүгінгі күніме көз салсам, кешегім мен ертеңгіме ұқсап о да шыға келеді. Түске дейін үмітпен қарап, көз алмай отырып тани қоямын. Тап кешегім! Түстен кейін ертеңімді күтем де, оным да кешегіме ұқсай бастағасын, өкпелемегенде қайтейін?

* * *

Ақыл мен мінез екі нәрсе, жұрт скеуінің қайсысын артық бағалайтыны уақытына қарай.

* * *

Жарауы жеткен Париж әйелінің қолына ерік беріп жіберсең — ол жиырма төрт сағаттың ішінде бір министрствоны да қиратып шыға алады.

Бальзак

* * *

Әйел баяғыда бір сүйген адамын келер бір кезде қайта сүйе ала ма?! Жоқ.

Бальзак

* * *

Әйел қолы сенде болса, аяғымен күнә жасай береді.

Бальзак

* * *

Ойлау мен орындау — көркемөнердің екі беті.

Бальзак

Бір стақан көз жасы бір тостаған сорпаның құнын да өтей алмайды.

Бальзак

Аш қасқыр өзіне-өзі ауыз салмайды, ә?! Өзін-өзі жеп қойса қайтер еді?

ЗАҢ НЕІ

Заң әрі тар, әрі тапал есік сияқты болса, амалсыз басыңды иіп өтесің. Заң даналығы мен ұлықтығына таң қаларлық болса, еркінмен, құрметпен басыңды иесің.

Тар есік сияқты заңнан басын имей өтушілер болса, онда ол адам тапалдың да тапалы, қурайдың да қурайы болғаны. Ұлы заңға бас имеушілер болса, не соқыр, не ақымақ болғаны.

* * *

Ашу-қуаныш, кек сезімі сияқты халдерін жеңе алмай қалып, көрнеу көзге теріс басып алатын адам да болады. Бұл әсіресе балаң мінезі көп дала жағдайында жиі ұшырасады.

ҰЛЫ АНА

Сахнада жаңа салынып жатқан, әлі шытырман алынбаған, ұзын мойындары ғана көрініп тұрған өндіріс көрінісі.

Осы араға, бұрынғы жайлауына, жаңа көшіп келе жатқан ауыл.

Жабай. (Қарт адам). Уа, шөктір түйелерді, шөктір!.. Пай, пай, мына Мыңбұлақтың қасиетін біліп орнап жатырма екен, мынаусы? Былтыр күз осы арадан көшер күні ғана бір ақ шатыр тігіліп жатыр еді, енді тіпті тас ірге қаланып, тас өңештер көк тіреп қалыпты-ау. Уай! Шөктір деймін түйелерді... Әлгі Ораз осының басы-қасында жүріп, ауылға тым жақын қондырғанын көрдің бе? Жайылым жайын ойлай білмейді-ау тік аяқ боп кеткен, шіркін. (Атпен Күлше келеді).

Күлше. Әке, анау сарайдың қасында ойын көрсетіп жатыр екен, барайын ба, әке?

Жабай. Ораз келсін де, балам-ау. Қонағымен келе ме, кім біледі? Сабыр... сабыр...

Күлше. Жок, әке, барайын, ә?!

Жабай. Мейлің ендеше. (Күлше кетеді). Өтеміс пен Ораз, Сәлім келеді. — Сәлім шырағым, кешегі Мамырбайдың жаз жайлауын, күз күздігін өз қолыңнан әпергеніңе екі-ақ жыл болып еді... Қақ ортасына мына бір сарай салдырып, жайылым тынысын тарылтып қойыпсың ғой. Біздің Өтеміске жайлау жайы ұқпайтын әңгіме. Дүниедегі жұмаққа сенуді қойғанда жұмақты осы дүниеде орнатамыз дегенге бой ұрмап па едік? Мыңбұлақсыз жұмақтың сәні болар ма екен? Итарқасы қияннан аунап-қунауға келмеп пе ем... Мен, шырағым, өз тіліммен ғана айта алам ғой. Аудар, төңкере бер, басы төмен, аяғы жоғары кетсін. Жеңілі ғана ұшып кетіп, ауыры мен тістісі қалсын... тістеп алып қалып қоймасын. Құр шайқап, құр үрей салып, сақ құлақ кып қойма.

Мынау сарайың не, шырағым... мына мойындарыңа тіреліп қалғандай болып тұрмын. Алқымыма тірелгендей болып тұр.

Өтеміс өндіріс бастығы, бұрын азамат соғысына қатынасқан, шаруақорланып кетіп төмендей береді.

Жабайдың үнемі айрылмайтын құла торы аты бар, сол ат өлгенде ол жылқы фермасына баруға сұранады.

Екінші баласы Ораз көштен озып, сол ағасына кеткен екен, келе сала әкесіне мен осында кіріп кеттім білсем дейді. Ол Сәліммен кездесіп айтысқан, таласқан, жеңілген.

Бұл үш буынның бір дәуірдегі, әр өткелдегі әртүрлі жолы:

1. Бір тобы отыз жылдың әр жағында мығым болып, келер сатыларда баяулау көтеріліп барып тоқтап қалады, құлайды.

2. Екінші топ — өзінің анайы қалпынан жаңаға көшкенде әртүрлі халге ұшырап барып өседі, шегінеді.

3. Үшінші топ негізінде өседі, бұл да тек қана жастар жағы емес, алуан ойлы, әр мінезді, әр буынның адамдары.

Идеяны түр жағынан ғана, ауызбен айту жағынан ғана жаттаған бір ер адам. (Бұл бір инженер).

Ауыр ойланып, артқы үмітпен қиыспай барып, аяғында түгел келіп қосылған тағы бір инженер.

Іні төмендеп аға өскен, аға төмендеп іні өскен тағы бір түйін.

Ерлі-байлы адамдардың, сүйген жастардың іс үстінде келіспей айрылысу, түсініспей керісіп, түсінісіп келісу жақтары.

1) Колхозды жалпы ел.

2) Өндіріс.

3) Қала, мәдениет, ғылым, көркемөнер, әдебиет.

Екі-үш толқынның соқтығысқан, жарысқан, озған, қалған драмасы.

Қалбалаң... (Көтерілуі, құлауы, биік баспалдақ) бар адам бірінші пердеде түгел кездесіп болады. Ортасында Зазумов.

ЕКІНШІ ПЕРДЕ

Қалада, Зазумовтың кабинетінде...

Идея — қазақ халқын талантты, уәдешіл, бостандық сүйімпаз, әділет сүйімпаз, ер, достықты бағалай білетін ел демек.

Әке мен бала сахнасы. Кәрі әке қысылып келгенде баласына былай дейді:

— Сен орынсыз мақтанасың, балам. Менің сүйегіме сіңген, сенің сүйегіңе сіңіп болған адам болып, айтысқа содан кейін түссең, сен неліктен жеңіл, неліктен ауыр скендігіміз білінер еді. Бар дейді ғой, ағылшын, француз, америка деген елдер, бәрі де бай, бәрі де оқыған, бізбен бір поезға мінуге де жиіркенеді дейді. Кешегі айранын ішіп, қойын құрттап жүрген қазақ шалы Жабай, соларыңнан бұрын коммунизмге бет бұрса, ол да менің кежегемнің кейін тартқаны бола алмайтын шығар!...

* * *

Бақыт деген шаттық, қуаныш арқылы келсе, табылуы да оңай болар еді, сондықтан ол азап, еңбек арқылы келеді.

* * *

Байы мен қатыны ұрысқанда әйелінің даусы қаттырақ шықса, айып қатында болғаны, еркектің даусы қаттырақ шықса, айыпты сол. Әсіресе, еркек даусы қаттырақ шықса, дауды жеңіп, тоқтатқысы келгені. — «Жеңістің» бір түрі осындай болады...

* * *

Кейбір үйдің барлық шаруасы шамалы екенін адамдарының дауыстарынан да аңғаруға болады. Мияулағанда да,

ешбір сөзге жан бермей, барлық сөзді ерініп қана айта-
тындай, бір үйдің іші түгел бір сарынға көшіп алып, содан
айрылмайды! Қуаныш, қайғы, қызу, кіжіну дегендердің бір
де бірі болмайды ондай үйдес...

* * *

Ең ауыр майдан — надандықпен күресу майданы. Әрі
ұзақ, әрі ызасы көп.

* * *

Қой, шырағым, аллатағала Күн деген бір үлкен шамды
іліп қоймаса, көрген күнің не болар еді, қазақ даласы
қандай қараңғы болар еді, алламен таласпа!

(Күрең көз)

* * *

Қазақ әйелінің ұялшақ, тартыншақтығына қарсы адам
Кейкі екен. Бірақ, өз әйелін қамшымен айдаған. Оның
әйелі Нұрбала мерген.

* * *

Үлкен бақытсыздықты, иә болмаса үлкен апатты көте-
руден гөрі, ұсақ жәбір, күл-көрне, әділетсіздікті көтеру
қиын.

* * *

Біреудің қор мінезге баруы — екінші біреу үшін қорлық
бола алмайды.

КҮШІК ПЕН МЫСЫҚ

(Ертегі)

М а з м ұ н ы

1) Дәу қызды алып кеткен. Күшік күзетті мысыққа
беріп, бөдене әкеле қояйын деп жүгіріп кетсе, мысық күннің

көзіне жылынып ұйқтап кетіпті. Сол кезде Дәу қызды алып кеткен.

2) Күшік пен Мысық Қарашашты іздеп келсе, ол байғұс тірі. Жаны Дәудің қолында. Алтын сақинаны аузына салып алып, Дәу ұйықтап жатыр. Алтын сақина қыздың жаны ғой. Дәудің демалысынан таулар желпілдесті тұр. Мысық Дәудің аузына құйрығымен есіп қалғанда Дәу «бұп» деп қалады. Күшік те кетеді, сақина да ұшып кетеді. Мысық сақинаны тауып алады.

3) Күшік пен Мысық сақинаны алып өзеннен өтуге келгенде, күшік «сақинаны мен алып өтем» дейді. Мысық «сенің аузың жаман, түсіріп аласың, мен алып өтейін»,— дейді. Күшік «сақина түгіл, өзінді де мен алып өтем судан, сақина жолы менікі»,— деп сақинаны алады. Өзеннен өтіп келе жатқанда төбеден шағала түйіліп, күшік «әу» деп қалғанда сақина суға түсіп кетеді. Сақинаны балық жұтады.

4) Күшік пен мысық қызға келеді. Жайды айтады. Қыз әлсіреген. Қыз ау тоқып беріп, бір шетін күшікке тістетіп, өзенге көлденеңінен керіп ау құрады. Ауға сақинаны жұтқан балық ілігеді. Қыз құтылады. (Сақина қолға түседі). Мүмкін, сақина Дәудің жаны болар...

СОҒЫС БАСТАЛҒАН КҮНІ

Дәл бүгін туған адам да, өлген адам да бар... Үйленген адам да, айрылысқан адам да бар... Араздасқан, татуласқан адамдар да бар. Кеше ғана соттасқан, бүгінгі күні әлде неге уәде байласқан адамдар бар. Соғыс келіп араға түсті.

* * *

Соғыста ата бастаған таң қайта шегініп кеткендей бір кездер де болады екен. Шаң-топырақ бұрқырап көтеріліп, көп үндерден түн сияқты қараңғы үн естігендей боласың... Табиғи құлаққа сіңген үндер естілмесе, әлі жарық та болмаған сияқтанатын болар.

* * *

Демінен дүние жылынғандай екен...

* * *

Алысқа қарасаң жақындағы көрінбейді, арғыға қарасаң бергі көрінбейді. Бергіге қарасаң арғы...

* * *

Қараңғыға қарай берсең — көз үйренер бір кезде, ойды арши берсең — тазаланар бір кезде.

* * *

Әрбір адам әрі асқан жақсылықтың, әрі ірілі-ұсақты кемшіліктің нысаналарын ала жүруі керек. Бірі жеңетін, бірі жеңілетін нәрселер. Тартыс осы скеуінің арасында болғаны жөн.

* * *

Әр тақырыптың жазушыға беретін творчестволық әсері: тіл шешіледі, адам мінездері айқын елестейді, уақиға өзінің логикалық қисынын табады. Өзінен-өзі ілгешектеніп өрши береді, алдыңа сол заман келеді. Тақырып өзі де мылқау болса, сен де мылқаусың.

АҚАН СЕРІГЕ

1) Ақан бір жерде мылқау балуанды құшақтап тұрып, барлық қараңғы, барлық алданған жанның сырын ашатын монолог айтса. Қазір ұйқыда, бір оянар жандардың жайы... Одан кейін аң-таң болып қалған мылқауға Серәлі кездесіп, қарама-қарсы бірдеме десе, айтса... (Балуан қараңғылықтан алданып жүретін, әр елде кездесетін топтың образы ғой).

2) Ақтоқтыдан айрылғаннан кейін, әріден қоса өріліп келе жатқан қоғамдық тақырып күшейе түссе! Қоғамдық тақырып әуелі баяу, содан кейін күшейіп кетсе! (Бұл Құлагер тақырыбы болар-ау).

Шындық төңірісі шыңырау түбінде жатса, атақ төңірісі аспанда тұрады. Бұлар орнын ауыстырғанша құлынның көзі төртеу болатын сияғы бар.

1) Сынның негізгі мәселелерін көтеру дәуіріне жетсек, ол екі жақсылықтың белгісі болар еді: біріншіден, әдебиетіміз өскені, тілегі өскені көрінбек. Екіншіден, әдебиеттің теориялық мәселелерін көтере алатын (шақ) туғандығы.

2) Сынды шын көтеру үшін не керек? а) Бұл күнге дейінгі сынымыздың табысы мен кемшілігі неде, соны ашу керек! Идеялық жағынан жақсы, иә жаман деген, түк айтпағанға тең. Идеяны көркем әдебиеттің талап ететін шеберлігімен бере алған ба, жоқ па? Яғни, шеберлік жайын қоса айтпағансын жарымжан.

3) Жаңа шығарма деген бүгінгі дәуірдің тілегіне сай келгенде ғана жаңа бола алады. Атымен емес, затымен.

4) Әр шығарманың өз жаңалығы болмақ: образ, тіл, ішкі өмір, пайымдау әдісі.

5) Шығарманың бай мазмұны, өмір көріністерін мол қамту.

6) Шығарманың мазмұны мен түр тепе-теңдігі, иә болмаса, қайшылығы.

7) Автор мен образ тілі.

8) Образ, тіл, логика, сезім, ой, сана.

9) Суретшілер мен жазушылардың бүгінгі адамды көрсету әдісіндегі үндестіктер мен қайшылықтар.

Бүгінге керек: 1) ақын сыншысы. 2) жазушы сыншысы.

3) жұрт сыншысы. 4) маман сыншы.

* * *

Не үшін оқушы жастар ескі бірдемелердің маңынан шыға алмайды? Жұрт айтқанды айтып, өзіндік тілектер қоймайды? Жаңа тілектер жоқ па?!

ӨРМЕКШІ ҚАЙДАН ЖАРАЛҒАН?

(Грек мифологиясынан)

Антикалық дәуірде өте шебер тоқығыш әйел болған. Ол Африка Ялладамен бәскеге түсіп, құдайлардың ғашықтық жүрістерін суретке түсірген.

Африка — Яллада ашуланып, суретті жыртықанда, әйелін өрмекшіге айналдырып жіберген, әйел аты Архана екен.

* * *

Адам Ата мен Хауа Анамыз да қу болған. Ең үлкен сырды ашқан солар ғой. Адам жасаудан асар өнер болмақ емес қой!

Қыс бойы құйрығын шұбатып, құйрықты жұлдыз тұрып алып еді, енді міне, ай тұтылды. Осының үстіне күн тұтылса, оның ар жағынан мұсылман қауымы Мұхамед ғаллайссаламның зиратынан үн шыға ма деп қорқады дегенді Күреңкөз Қожа сөйлеп кетіп еді.

* * *

Жұман ащы дауысты адам екен, ол ашуланғанда қымыз құйған қарасабадан басқаның бәрі жаңғырығатын болса керек.

(Ақылимаға)

Кейде әлсіз жанған от жарығында қарасаң, жылап тұрған әйел көзінің жасы жылт-жылт етіп, ұшқын шашып тұрғандай көрінеді екен.

Бұл үйде неше адам болса, бәрінің жүрегінде де жарадан сау жер жоқ. Бірінен жұққандай, жаралардың кейбіреуі ұқсас келеді де, кейбіреуі соқа артынан жүргізілген бораздадай қосарлана келеді. Соқа терең бір тіліп кеткенде, енді сол жүректі тырма тырналап, кесек қыртысты ұсақ қара топыраққа айналдырмақшы. Ескіртпек, тоздырмақ.

* * *

Ескі бір күміс теңге жылдар бойы қалтадан қалтаға, қолдан қолға өтіп жүріп, бір кезде сенің қолыңа келіп түседі. Бұл әлі сол күміс теңгелік, бірақ, баяғы сыны қайда, сиқы қайда?!

* * *

Айтқың келген ойың мен айтқан ойыңның арасында айырма бар! Айтқың келген ойың мен қалай айтқаныңның арасында да сол айырма...

Адам өзінің жаралуымен, өсуімен өркендеуімен, жеңіп, жеңілуімен, күліп, жылауымен нені көрсетеді? Кейде жеңілгені өкініш болса, кейде жеңгені өкініш екендігін, кейде жылағаны өкініш болса, кейде күлгені, жеңіп мәз болғаны өкініш екенін көрсетеді. Сонымен бірге өкініш арқылы жаңылғанын түсінеді, қайталамайды, түзеледі, өседі.

Жексе адамның кінәсі өзі ұғынып дұрыс демей, көп айтқанды дұрыс, иә бұрыс деуінде болады. Қоғамның еңбегі — дұрыстықты дұрыс түсіндіруде. Олай болмаған күнде жер жүзіндегі үш-төрт миллиард адамның бір топтары түзсіліп болғанша, (өз санасы арқылы) тағы бір топтары бұзылып та үлгереді... Сондықтан адам мінезін де сындырып жіберіп, қайта түзету керек. Дәлірек айтқанда, мінді мінездерді әуелі балтамен-ақ долбарлап алып, одан кейін сүргілеу керек. Сылап, сипауың содан кейін болсын...

Басқа адамның жүрегі тұратын жерінде оның шығар көзді мысығы тұратын сияқты. Манадан мияулап, еркелеп отыр еді, енді «ыс, ыс» деп алып, тырнақтарын салып қалды.

* * *

Екпейді де, сеппейді де... Сондықтан ормайды да.

* * *

Тарлан тартқан кезіміз, былшықтанып көзіміз.

* * *

Торғай жаңбыр жауса — балапанын қорғайды, бұршақ жауса — өз басын ғана қорғайды. (Мақал).

* * *

Бала күнде көргенінді ержеткен соң айтсаң, өзіңнен өзің өсіп, ажарланып шыға келеді екенсің.

* * *

Қысыр жыландай жүйткіп. (Ескі теңеу).

І. ШАХТАДА

Кокс осы бірінші шахтадан шығады екен. Айтуларынша көмір пластасының қалыңдығы жарты метр. Әлі алысырақта бұған баратын ешбір жол жоқ. Дөңгелектері жыбыр-жыбыр қозғалатын транспортер ғана бар, сол апарады. Шахта қорасынан транспортерға міндік. Әуелі мені шалқамнан жатқызды, екі қолың кеудеңе қусырулы болсын, екі қалтаңа салып жатуыңа да болады. Түшкіріп қалсаң, мұрның төбеге тиіп жұлынып кетеді. Тырп етпе.

Менімен бастаса және біреу, келесі адам онымен аяқтаса сұлады. Осылай аяқтаса, бастаса сұлаған адамдарды транспортер қара жердің астына алып кетті. Қап-қараңғы, бөтен иіс жоқ. Қорқыныштылау, үн жоқ. Жыбыр-жыбыр сылықтасқан кішкене дөңгелектердің дыбысы ғана естіледі. Үһ! Жеттік білем.

Тұрындар! Тұрдық.

... Көміршілер жамбастап шабады, көмірді шанашылар сәбектеп сүйреп транспортерға артып жатыр. Мен бір сағатқа әрең шыдадым. Шығып кеттім. Көп ойлар келеді. Не деген ерлік. Соғыс кезі, кокс керек, сөйлеуге де уақыттары жоқ.

СИҚЫМБАЕВ КӨМІРШІ

Жер астында, әсіресе, көмірде отыз жылдан артық өмір сүрген адам өте аз. Сиқымбаев алпыс жыл көмірде!.. Бұл дүние жүзінде бірінші рекорд!

Кішкене ғана қара шал, әлі пысық. Қарағандының біраз жайларын мен осы Сиқымбаев көміршіден білдім. Бес-алты рет шахтада, өз үйінде болдым. (31-шахта).

Патша құлардың аз-ақ алдында Ақмола, Қызылжар түрмесінде төрт ай отырып, патша құлаған соң босанған: «Он екі адам едік, Кенжебек деген көмірші білімді адам еді. Қорқа білмейтін, көп азапты сол көрді. Ылғи кісендеулі, ең қараңғы, ең сасық жер астында болып шықты. Ер жігіт еді. Түрмеден шыға салып, бізді түгендеді. Өзі аяғынан әрең басып тұр.»

Біз оны екі жағынан қолтықтап, түрме қорасынан алып шықтық. Кейін, 1937-жылы ұсталып кетті.

Айқай, жігітім-ақ еді...

* * *

Тіл ырғағы, астарлылығы, орамдылығы ең үлкен мәселес.

* * *

Нағыз шебердің қолынан өткен алтынның да, асыл тастардың да бағасы қымбаттайды. Әдебиет те солай, жазылғанның бәрі әдебиет емес.

* * *

Көркем айтылса ой ұлы, ойландыра алса көркемдік ұлы.

* * *

«Қазақ солдаты» операға да ыңғайлауға келетін сияқты екен. Қайрош, Ақбота екеуінің шешелері, Семен, Толстяк, Самед, Шеген, т.т. соғыс тұсындағы халық... майдан — сңбек... Жайық, Каспий жағасы, Қырым, Новороссийск...

* * *

Біздегі ең үлкен трагедия басшыларымыз әдебиетімізді ана тілінде оқи алмайды, орысша аудармадан оқиды. Орысшасы арқылы бағалайды.

* * *

Соқыр көретіндей, саңырау еститіндей етіп жаз. ✓

* * *

Ұмытшақтық молайып келеді. Кейде тіпті ұмытпасты ұмытасың, таңертеңгіні кешке дейін ұмытып кетесің. Жалғыз ұмытпасың жазу-сызу айналасы. Бір қызығы — кейбір ұмытқандарың жазу үстінде әлденелерге жаңғырып келіп қайта есіңе түседі. Тегінде, әр өнердің, әр кәсіптің «өз жаңғырығы» бар сияқты. Сондықтан нағыз қартайған адамдар да өз кәсібін ұмытпауға тиіс, яғни «өз шеберлігі» қолың қалтырағанша сақталатын болар. Сонда да, кейбір керекті нәрселер, ойға келгендер ұмытылмас үшін анданда қағазға түсіріп қоюды дұрыс көрдім.

Январь, 1970

* * *

Талантсыздықтан да, талапсыздықтан да көп нәрседен айрылуға болады.

* * *

• Қазақ тілі түрік тілінің төл тумасы. Түрік тілдері совет халықтарының қазақ тілінен басқасында басқа тілдердің әсері, қоспасы бар.

* * *

Меніңше өнердің ең ауыры:

1. Әдебиетке қалжыңның шектен шығып кетпеуін сақтай білу;
2. Ойынды, идеянды, қорытындыны күн бұрын білдіріп алмау;
3. Тойып отырып нәзік нәрселерге соқтығу.

* * *

✓ Проза — қара сөз емес, ырғағы бар, екпін лебі бар, өз ритмі бар, негізгі ойынды терең бейнелеу арқылы оқушының сезіміне дәп тигізетін көркем сөз.

* * *

Ал өлең дейтін көркем сөз ұйқасқа емес ырғаққа, лепке, ритмге құрылады. Оған ұйқастың сәбі де жоқ, зияны да жоқ.

* * *

Ойсыз сөзде көркемдік те жоқ. Дәл сөз теңеу — бейнелеуі, нысанана аумай тиетін сөз — көркем сөз дегенің сол.

* * *

Р. шашын тарап, бояна бастағалы қашан! Одан кейін неше рет жатып, неше рет тұрып қайта боянды. Оған күн батар емес... Не деген ұзақ күн!..

Маған бүгінгі күн өте қысқа болып барады. Бір рет жаздым, екінші бетте 4-5 сөз орынсыз тұрғаны анық сияқты бола береді. Амал не қайта көшіремін де. Сонда 3-бетті тастай алар ма екенмін? Не деген қысқа күн.

Қойын дәптердің 3-бетінде мынандай бір жолдар бар:

Жатпайды қисық ағаш тез басында,
Заманның сырласы сен құрдасындай.
Жарай біл заманыңның жолдасына,
Ұлы ойдың сен отырсың ордасында.

Ғ. М. август, 80.

* * *

Әрбір сөздің қыры бар, тұрағы бар, жадысы бар, тұрқы бар болуы керек.

* * *

Адам ойының портреті. Мен көп жылдар бойында адам ойының әсіресе, бейілінің портреті көзінде болар-ау деуші едім. Көз бала кезінде ғана көңіл портреті бола алады екен. Өсе келе, көз ойнақшиды, адам оны әртүрлі құбылта алады. Өзі алдай алады, ойнай алады, қорқыта алады, т.т. яғни, оның тұрақты қалпына сирек кездесесің. Олай болса көз адамның бала кезінде ғана көңіл портреті бола алады. Сонда, адамның рухани сырын бірден, бірден болмаса да көп ұзамай танырлық сыртқы белгі портреті жоқ болғаны ма?

Мен бар деп ойлаймын: адамның ой-көңіл, ниет портреті жүзінде! Түгел жүзінде. Адамның жүзі сұрланып кететін, қызарып кететін, қоңырайып кететін, бозарып кететін, жадырап кететін кездері болады. Осының себебі неде?

— Көңіл құбылысында, ойлау өзгерістерінде. Олай болса, адам ойының ниет-бейілінің дәл осы сәттердегі дәл портреті жүзінде.

Адамның бет терісі миы жасаған материалдан жасалса керек. Сондықтан миына (*ойына*), көңіліне, сезіміне келгені қолма-қол бетіне шыға келеді. Кейбір адамның жүзі қарамен таңбаланып та қалады, кетпейді.

Сондықтан мен адам ойының портреті жүзінде дегім келеді...

* * *

«Ашу алдында, ақыл соңында» (мақал). Барлық адамның сезімі алда, ақыл-ойы соңында болмасқа керек. Және оның өзі де белгілі бір жағдайға байланысты болар. Тегінде адамның ақылы алда, ашуы соңында болғаны дұрыс болар еді.

* * *

Қазақта әйел тұрмай, еркек оянбайды.

* * *

Адамға адам, сөзге сөз жарығын да, көлеңкесін де түсіріп тұрады.

* * *

Қысты күні 13 градус жылыға жатады, жазды күні — суыққа.

* * *

Үлкен орын кішкентай адамды кішірейтіп жібереді, үлкен адамды үлкейте түседі. 40 миллион Англия 600 миллион адамы бар елдерді билеп отыр. (XIX)

* * *

Адам баласы адам болғаннан бастап «Жұмақта» тұра берсе, дүниедегі ең топас хайуан сол болар еді.

Бір ғасырда ата-әке-бала осы үш буынның өмірі аралас отырады. Өмір дана ғой, өмір емес тіршілік заңы дана ғой.

Немере дейтін төртінші буынды тағы қылтитып қояды.

Ата — кәрі тәжірибе, бұрнағы күн.

Әке — кеше мен бүгін.

Бала — бүгін мен ертеңгі күн.

Немере — запас.

Тіршілік снәрсені ұмытпаған.

(Әже, шеше, қыз — бұл саланың заңы да солай).

Қазір (1975 ж.) мен 73 жастамын, қызым Ғалия 50 жаста, оның баласы Бақыт 23 жаста. Шөберем 1 жаста.

* * *

Мен өзім шашымды тарағанда қылтың-қылтың етіп түсіп жататын шашымның әрбір талына жаным аштын шал болдым.

* * *

Ирония — қайғылы күлкі, жаны ашырдың амалсыз сзу тартуы, мазақ — сықақ смес. Ирония — Хэмингуэй, Ремарк, Гоголь, Грибоедов...

* * *

Дүниеде адам баласының ұлы қасисті ексеу-ақ: ой ұлылығы, сұлулық ұлылығы. Көркем айтылған ой ұлы, ойландыра алған сұлулық ұлы.

* * *

Баяғыны көкссей берген елде бүгінгі өмірге үйлессе алмаушылық болады. Баяғының құрметтісін құрметтсей білмеген елде болашақ та жоқ. Көксеу мен құрмет екі текті түсінік.

* * *

— Талапсыз үміт — бос үміт.

— Талантсыз өнер — үмітсіз.

Көпті көрген дана болады, қартайып кетсе бала болады.

* * *

Бала мектептен келген бетінде әкесінен:

— Әке, Хауа анамыз Адам атамыздан басқа еркекпен жүрген бе? — депті.

— Жоқ, — депті әкесі.

— Онда мұғалім: — Адам маймылдан жаралған, — деп неге айтады? — депті бала.

* * *

Ғажап нәрсе, бүгінгі қазақтың әдет-ғұрпында әруаққа, отқа, суға табынатын әдет сақталған. Мысалы;

а) Жазғытұрым бие байлағанда желі қазықтарға айран құяды.

б) Алғаш күн күркірегенде (көктемде, әрине) ожаумен киіз үйді айнала сабалайды, артынан, жабық тұсынан.

в) Қызды ұзатарда «Отқа құяр» деген кәде бар. Соған құрмандық ретінде мал сойылады.

г) Қазақтың әдет-ғұрпына өшпейтін әсер еткен ислам діні. Әдеп, инабаттық, сыпайылық дәстүріне ислам көп нәзіктік қосқан.

* * *

Қысқасы, бір елдің мекені, туысқандығы, тілі, күн көрісі, мінез-құлқы қашаннан бері бір болса, сондай елді ұлт деп таныр болсақ, қазақ та ұлт.

* * *

Шаңырақты еркектер көтеріп бергенмен, үйді әйелдер тігеді. Шидің ішін, үй жиһазын әйелдер жинастырады.

* * *

Қазақ қызы ұзатылғанша негізінде екі-ақ түрлі жұмыс істейді. Көлден су әкеледі, шәй құяды. Жұмыстың басқа түріне қайын ененің қолында жаттығады.

* * *

Қазақ әйелдерінің қолөнері:

1. Кілем тоқу (түкті, тықыр).
2. Ши тоқу (ораулы, ораусыз және талдан).
3. Тымақ, тон, камзол-шалбар, ішкіім — түгел әйел тігеді.
4. Тамақтың бәрін әйел әзірлейді, малды еркек сояды.
5. Етік, мәсі, кебіс, калош — аяқкиімдерін түгелімен еркек тігеді.

* * *

Шіркін, нағыз еврей қызы Мариям Дүсіп түгілі құдайды да алдап кететін қатын Кранах Старший салған мадонна ғой! Өзгесін былай қойғанда шешесі де, бала да ұлтын айқын айтып тұр.

* * *

Сұлулық, әдептілік, бейімділік, сезімділік, ерлік, даналық — бәрі де жеке адамның меншігі емес, ең алдымен елдің, халықтың еншісі.

Сұлулық, әдептілік, тағы басқалар жұртты сұлу болуға, әдепті болуға шақыра алмаса, қыздыра алмаса — ол шын мағынасындағы сұлулық та, әдептілік те бола алмағаны.

* * *

Жұрт бұрынғы малшы мағынасында қалмауы керек.

1. Жақсы аттар соларда болсын.
 2. Жақсы үйлер соларда болсын.
 3. Жақсы көлдер жасалсын.
 4. Оқу жұмысы, мәдениет істері тұрақты, мәнді мағына тапсын.
 5. Малшылар әдемі мылтық, сойыл, садақ, найза ұстасын.
 6. Жазғы, күзгі жайлары, бәйгелері, күрестері, көкпарлары болсын.
- Қысқасы, табиғаттың тап ортасында жүретін ең сәнді киініп, ең еркін жүретін күрделі, күшті сұлу болсын, тағы басқалар...

* * *

— Республика қызметкерлері облыс қызметкерлерімен 4-5 айға қызмет орындарын ауыстырып тұрса теріс болмас еді. Тәжірибе ауысар еді, білім, жаттығу ауысар еді.

* * *

— Біреудің қызмет-құдіреті жүрегінде, біреудікі ойында, біреудікі мінезінде, үнсіз-үнді көз қарасында.

* * *

✓ Әйел асқақтаса — жылағаны, еркек асқақтаса — құлағаны.

ЖЕТІ ЖОҚ

1. Құста сүт жоқ. 2. Жылқыда өт жоқ. 3. Таста тамыр жоқ. 4. Тілде тиек жоқ. 5. Сүлікте сүйек жоқ. 6. Аспанда тіреу жоқ. 7. Әділ биде туған жоқ, туғанды биде иман жоқ.

* * *

«Сспен қорқатын адамнан сен де қорық».

(Фарси)

* * *

Қазақ тілінде «мақтау» деген түсініктің қарсы жағында «жамандық» деген түсінік тұрады (кейде «боқтау» болып кететіні де бар). «Сынау» дегенге жалғаса «сынасу» деген түсінік тұр. «Айтыс-қа» жалғаса «тартыс» тұр. «Айтыс-тартыс».

* * *

Елінің осынша көп ұйықтағанын, оянса ойсыз болғанын қайғыратын да біреу болады.

* * *

Кір жуып жатқан әйелді Ремарк сонша айқын көрсеткендіктен мұрныма жуып жатқан кірдің иісі келді.

* * *

Не тастай алмаған, не қостай алмаған жандайшап — бос қиқудан өзі түсінгенше қасарып отырған жан көп артық.

Жаны аласаны үлкейткенмен ол өспейді.

* * *

✓ Жақын адамдарыңмен жақын тұрмағаның жақсы (Тағы бір афоризм).

* * *

Низамидің әйелі қыпшақ қызы Аппақ деген кісі екен. Жаугершілік заманда Дербенд правителінің қолына күн ретінде түскен. Дербенд правителі Жаффар қанша қызықса да қыз көнбеген. Қызды қорлау үшін Низамиға сыйлыққа берген. Аппақ пен Низами бірін-бірі қатты сүйіп, жақсы өмір сүрген, Шырын бейнесін Низами сол әйелінен алған.

* * *

Көпті білдік, көбін істей алмайтын кездеміз. Білу мен істей алу екі мәселе.

* * *

Терезең сынық болса, терезеден түскен күн жарығының да ыстығы бардай көрінеді.

* * *

Қазақтың жершілдік жіктеулері ең бір үлкен апаты.

* * *

Наурыз Шығыс халықтарының озық кезінде, озық ғылымға ие болған кезінде жыл басы боп алынған. Меніңше ғылымның ең өзгермес бір табысы осы.

Наурыз фарсы тілінде. Бұдан кейінгі он бір айдың қазақ тілінде өз аттары бар: наурыз, көкек, мамыр, маусым, шілде, тамыз, қыркүйек, қазан, қараша, желтоқсан, қаңтар, ақпан. Бұл атауларда басқа тілден қосылғандары жоқ. Маған соңғы екі айдың аттары ауысып тұрғандай көрінеді.

Қазақ:

Алтай қыстың аяғы ақпан, қаңтар,
Мейілің олай жалтар, бұлай жалтар.
Екеуінен құтылған аман-есен,
Ұзын сары келгенде өлең айтар.

Ешуақытта қаңтар, ақпан деп сөйлемейді, ақпан — қаңтар деп сөйлейді. Есімде мынандай бір өлең де жүруші еді:

Алтай қыстың аяғы ақпан, қаңтар,
Наурыз кіре аяздың зәрі қайтар...

Бұл фольклор екен де, қаңтарда қарға адымы, ақпанда ат адымы деп күннің ұзаруын бегілеп қойғандық ғылыми дәлелдерге жатады дерлік екен. Мен де осыған тоқтадым дер едім, бірінші ойым ғылымирақ көрінеді.

* * *

Қазақ. Шығыстың қай слінде, қай заманда болса да хандарына, бектеріне, олардың қорлық-зорлықтарына көне алмай, кең далада өзінің азаттығын сақтап, азапқа көнбей, сол билеушілерден шеттеп кеткен адам топырағының аты қазақ.

Бұл қас, қасақы, қашақ деген сөздердің қорытындысы.

ӘЙЕЛ ТУРАЛЫ

Дүниеде әйелдің көзінен артық қызықтыра алатын, әйелдің көзінен артық сиқырлап қаратып кете алатын күш жоқ қой деймін. Қалайда байлық, бақ, мансап, тіпті қоғамдық дәреже дегендердің бір де бірінде ондай күш жоқ, бәрі бірге қосақталып келіп, мойныма асылады. Мен бәрін сілкіп тастап, оқтай қадалған әйел көзіне қарап тұра берер едім.

* * *

Әйелі жасара берсе, еркегі ескіре береді, бірақ әйелі ескіре берсе, еркегі жасара бермесе керек.

ҚАЗАҚ МАҚАЛДАРЫНАН

Қатыны өлген қызды ауылға қарап жылайды.

* * *

Арам бұқа ұрғашы бұзаудың қасына жатады.

* * *

Әйелдің ақылы көркінде,
Еркектің көркі ақылында.

ЕРКЕК ПЕН ӘЙЕЛ ТУРАЛЫ

Еркектің ашуы түске дейін, әйелдің ашуы кешке дейін. Еркектің ашуы аспен тарайды, әйелдің ашуы төссекте тарайды.

* * *

Әйел боянса бұзылады, көп қиқандаса ұрылады.

* * *

Менің байқауымша, сұлу әйелді ит қаппайды. Олай болса сұлулықты ит те сезеді.

* * *

Кейде сұлулық пен ерлікті салыстырып қарасақ, жеңіс сұлулық жағында кетеді.

* * *

Сенің сұлулығыңды бөліп берсе, барлық жер жүзіндегі әйелдер сұлу болар еді.

Сенің мейірімділігіңді барлық патшаларға бөліп берсе, барлық патша зұлымдық дегенді ұмытар еді.

Сенің әдептілігіңді бөліп берсе, барлық адам баласы әдепті болар еді.

* * *

Ант ұрған өлім бата алмапты, әкетуге дүниенің жалғыз ғажабын! Патшалар өлер, басқалар да өлер, сұлулық өлмес, мейірім өлмес, әдеп өлмес, мәңгі қалар.

ЖАНЫШ ДЕГЕН ӘЙЕЛДІҢ ЕРІ ӨЛГЕНДЕП ЖОҚТАУЫ

Қара бура қабақтым-ай,
Ақ сұңқардай қанаттым-ай,
Жолбарыстай жүректім-ай,
Арыстандай айбаттым-ай.

* * *

Әйелді естілік жеңсе сұлулығы да арта түседі. Сұлулығы жеңсе естілігі де, сұлулығы да солғындай түседі.

* * *

Әйелге сенсең де ұтыласың, сенбесең де ұтыласың. Сенбесең әйел кешпейді, сенсең алдай бастайды...

* * *

Сүйген адамың барлық адамнан сұлу да ақылды болады да.

ЕКІНІҢ БІРІ

Ойдың биіктігі де, тереңдігі де, жан-жақтылығы да сорлы бастың немен толтырылғандығында. Сезімді алсақ ол әрі бастан, әрі бес түрлі сезім ошақтарымен қорек алады да жан-жақты, бұта-тармақты болып тамырлана береді. Әсіресе, сезімділік әйелде нәзік те мол болады. Осының қорытындысында әйелдің көбі сұлулық пен естіліктің қайшылығына ілігіп шерменде болар еді. Ілу де бір әйел әрі сұлулығын, әрі естілігін сақтап қалады. Көбінесе сұлулықты сақтаймын деп көп әйел естілігінен айрылады. Өмірінің орта тұсына дейін сұлулығы арта түседі, естілігі солғындай береді, кейін екеуі де жоқ. Басынан естілік жеңсе сұлулығы да арта түседі. Не естілік сұлулықты жеңіп, аяғында жұрдай, екеуінен де айрылып қалады.

* * *

... Қыпшақ қызы Аппақпен бірге өткен он жыл өмірім: өзі де аппақ, аты да аппақ, көңілі де аппақ, жібек мінез биязы, сөзі әдепті әрі көркем. Не жазсам да көз алдымда, көңілден кетпек емес... Менің жүрегім жұмақтай болып кетіп еді...

* * *

Әйелді сүю үшін білуің ғана жетпейді, сезінуің керек, ең керегі осы. Әйелге ше? — Оған да!

* * *

Әйелге — еркектің, еркектердің таласы талай жазылды. Әйелдің еркекке таласы әлі жазылған жоқ. Бұл тақырыпты мен ептеп сезінсем керек: арнаулы тақырып етпегенмен бір сүрлеуге қоса кету дұрыс болар.

* * *

Қызық бір тақырып: қазақ қызы күйеуге шыққанда ұзақ, өмірлік сүйіспеншілікті ойлай ала ма? Оны ойлай алса, күйеуге шыққаннан кейін өмірдің жанышқы жағын ала беріп, неге құлай береді? Неге жаншыла береді екен?

* * *

Әр халықтың өмірлік тарихына қарай әртүрлі іске шеберлігі, шеберленуі заңды нәрсе ғой. Қазақ әйелдері қайғыруға, жылауға шебер. Көзінен дым шықпаса да біреудің өлгенін жоқтап жыласқанда жақсы актрисалар кездеседі. Шын егіліп жылаушылар да бар. Керекті уақытында көзін мөлтілдетіп, жесір қалған әйелге қарағанда сүйегі езіліп отырғандай көрінетіндері бар.

* * *

Театрда кейде бір кербез басып, әдемі денесін түгел сипаттап тұратын қара барқыт көйлегімен Шолпан өткенде арт жағынан айтылған күндеу, мақтау, қызығу сөздері бір жерде ысылдап, бір жерде күбір-жыбыр етіп қалады...

* * *

Іргедегі соғар түнгі самал жел, кейде жылы, кейде салқын лебімен жігіт бойын, қыз көңілін әр неге әкетіп жатады. Желдей еркіндік, балғындық, алабұрту, толқындау еркіндік сездіру, арман шақырулар береді. Тау арасы, теңіз жағасы, орман іші, ағысты өзен жағасы да сондай.

* * *

Көктемде тыным таппай қыз
жүрегі (бар-болса жүректің үлбірегі),

Елендеп, дiр етiп қап, шым етiп
қап,
Тұрмай ма, лып-лып шығып
сыртқа лебi.

* * *

Әйелiңнiң көз алды көкала екен, қазiр сол таңба көңiлiне
көшiп жатқан кезi көрiнедi.

КЕЗДЕСІП ЕДІ СОЛ БЕЙНЕ

Әлжәссә, әңгімемді Э. Хэмингуэйдің сөзімен бастайын. Ол өзінің «Африканың жасыл жоталары» деген шығармасын жазарда «ешкім жазбаған проза жаза қоймаған шығармын» деген екен. Сол сияқты Ғабәң жайлы мен жазған естелік те басқалар жазған естеліктен артық деген ой жоқ. Мен тек ұлы адаммен бірге өткізген аз болса да мәз болған жылдарым жайлы сыр шерттім. Оның ішінде ешбір қоспа жоқ. Тіпті кезінде Ғабәң екеуімізді көре алмаған кейбір жандар бұл естеліктегі менің жазғандарыма өздерінше күмән келтіріп, сөз де етуі мүмкін. Бірақ мен біздің аз жылғы өмірімізде не болды, Ғабәңнің үлкен адамгершілігін, ұлылығын, азаматтығын сүйікті халқыма барынша жеткізуге тырыстым. Қашанда ұлының аты ұлы, биіктің аты биік. Егер осыны мен О. Бальзак сөзімен айтсам «Өмірдің өзі ең үлкен сахна да, адамдардың бірін-бірі қайталамайтын үлкен, кіші рольдері бар» деген сөздің мәнінің зор екенін осы ғұмырымда біршама көріп білдім.

Ғабәң адам, азамат, қаламгер ретінде де біртуар жан. Мүмкін бұл пікіріме біреулер келісіп, біреулер келіспес. Бірақ оның сондай асыл жан екеніне ана, әйел, жары ретінде менің көзім анық жетті. Олай дейтінім Ғабәң өте мейірімді, кешірімді адам еді. Сондықтан да болар менің жастыққа тән кейбір албырт мінезіме кешіріммен қарап, ақылын айтып отыратын. Өзінің ұнататын тағамдарын әзірлетіп, менің көңілім көтерілсін дегендей оны мақтап, жылы-жылы сөздер айтатын. Ғабәң көбінесе ащы қуырдақты, қазы, қартаны, балқаймақты ұнататын. Ауылда туып-өстім емес пе, қазы, қартаны бабымен пісіріп алдына қоятынмын. Ал балқаймақты жасай алмаушы едім. Сонда

Ғабең маған өз анасының балқаймақты қалай жасайтынын айтып отыратын. Соның айтқанынан ұғып алып балқаймақ жасауды да үйрендім. Ғабеңнің ойынан шығуға тырысатынымын. Ол жұмыс бабымен жолсапарға жиі шығатын. Жердің қай түкпірінде жүрсе де телефонмен хабарласып, үй-ішінің, қыздарының амандығын біліп, жеделхат салып, өзінің қай қалада жүргендігі жайлы дерек беріп отыратын. Демалыс орындарына бірге барып, демалатынбыз. Ең соңғы рет бірге Берікқара деген жерге барып демалдық. Сол жерде Илияс Омаров ағай да отбасымен демалды. Онда Ғабең бірер апта болды да, одан соң Алжирге кетті. Мен ол келгенше Гауһар, Гүлнәрмен сонда болдым. Ғабең Алжирден оралған соң Берікқараға келіп, біраз тынығып, бізді Алматыға алып қайтты. Бұл біздің соңғы рет бірге демалғанымыз екен. Амал не?!

Ол жыл мезгілдерінің ішінде көктемді ұнататын. Сол кезде аң аулап, балық ұстауға құмар еді. Әсіресе, Іле бойына, Қаскелең тауларына баратын еді. Осы бір қызықты сәттеріне мені де куә болсын дегендей өзімен бірге ала баратын. Өзен жағасындағы жасыл желек, маңғаз тау көңілімізді көтеріп, кеудеміз тазарып, табиғат ананың құшағында тербеліп бір жасап қайтушы едік. Театр, киноға бірге баратынбыз. Әсіресе, Ғабең драма театрын жақсы көрестін. Астанаға келген шетелдік қонақтарды үйге шақырып қонақ етуді ұнататын. Ондайда мен де құрақ ұшып Ғабеңнің айтқандарын екі етпей орындап, меймандарымызды риза етіп шығарып салушы едік.

Менің өнердегі бірінші ұстазым Шәкен Айманов десем, екіншісі өз Ғабем. Ол маған өнерді сүюді, оны бағалауды, құрметтеуді үйретті. Сахнадан гөрі халыққа кино тез жетеді, кинода бір басты бейне жасасаң деуші еді. Сол үшін «Қыз Жібек» фильмінің сценарийін жазды. Маған Жібек өзің боласың деп Сұлтан Ходжиқов екеуі келісіп жүргенде, киноға түсірілер кезде Сұлтан ағамыз уәдесінен тайқып шыға келді. Өмірінде кісіге ренжімейтін Ғабең сол жолы қатты налыды. «Қазақ өнерінде» бірігіп бір дуэт жасасақ деп үнемі айтушы еді, бірақ сол арманымыз амал не, орындалмады.

Қазір сол Ғабеңнің сөзі жадымда, творчествода бір үлкен бейне жасау арманым. Уақыт өтіп жатыр, кезінде Ғабеңнің қас-қабағына қарап мен де білек сыбана қоймадым. Отыз жылға жуық киноны жағалап жүріп жатырмын. Қазір мен үшін бір Ғабең ғана жетіспейді. Құдайға шүкір, оның өзі болмаса да көзі бар. Екі қызымнан үш немерем бар, бірінің аты Ғабит, екіншісі Мәди, үшіншісі Адәля. Ұлы Ғабиттің

артынан сол ағаштың бүрі, гүлі сәби Ғабит өсіп келе жатыр. Оған да тәубе деймін. Бұларды Ғабен өмірінің жалғасы, ізбасары деп қуанамын. Іншәллә, бергеніңе де, береріңе де шүкір, қанағат дегеннен басқа не айтамын.

Менде екі қымбат дүние бар. Оның біріншісі: Ғабен жазған хаттар, ал екіншісі: өзім жазған күнделік. Бұл екеуі де Ғабен сыйлаған шағын мүйіз сандықта сақтаулы. Естелік айтардың алдында мен осы сандықты ашып, хаттармен, күнделікпен оңаша отырып сырластым.

Бізді табыстырған — тағдыр, қосқан — құдай. Ойламаған жерден күтпеген оқиғалар мен небір жаңалықтар болып жататыны өмір заңы ғой. Мен де Ғабит Махмұтұлымен ойда жоқта таныстым. Ауылда өсіп, қалаға баруды армандаған өз құрбыларым сияқты мен де арманшыл, қиялшыл болып өстім. Мектеп бітіріп, астанаға келіп, шет тілдер институтының ағылшын факультетіне оқуға түстім. Ауылда өскен дала балаларының қалаға бірден үйреніп кетуі, әрине, оңай емес. Қаланың өз ерекшелігі бар әрине. Сол кезде «Қазақфильм» студиясы «Ән шақырады» атты фильмді түсіргелі жатыр екен. Сонда басты рольде ойнайтын қызға конкурс жарияланды. Сөйтіп, көп қыздардың ішінен жұлдызым жанып сол фильмде ойнау бақытына ие болдым. Бұған дейін киноға түсем деген ой түсіме де кірмеген. Содан астанаға келгендегі алғашқы қадамым киностудиядан басталды. Әрі оқи жүріп, әрі киностудияны жағалап жүріп жаттым. Өнерден хабарым жоқ мені осы фильмде ойнаған басты ролім елге танытып, атағымды шығарды. Біреулер алғашқы өнердегі тұсаукесер роліме қуанды, ал енді біреулер қызғанышпен, күдікпен қарай бастады. Киноға түскеніме мәз болып, өзіме өзім разы болып мен жүрдім.

«Қазақфильм» енді атағы жоқ әртісті, яғни мені тағы бір киноға түсуге шақырды. Міне, осы киностудияға келіп жүргенімде Ғабенмен тұңғыш рет таныстым. Себебі түсіріліп біткен соң әр киноның байқауы болады. Оған әдебиет, мәдениет, өнер, баспасөз қайраткерлері қатысып талқылайды, пікір-талас, жетістігімен қоса кемшілігі де айтылады. Ғабен соған үнемі қатысатын.

... Тағы да бір киноның байқауы болатын еді, мен де Кино үйіне келдім. Бірнеше адам президиумда отыр екен, ортада Ғабен. Мен залдың орта шеніндегі орындыққа барып жайғастым. Өзімнің кешігіп келгеніме ыңғайсызданып біртүрлі қысылып қалдым. Сәлден соң басымды көтеріп айналама қарасам, Ғабен маған тесіле қарап отыр екен. Мен одан сайын ыңғайсыздандым. Іштей: «Қап, ұят бол-

ды-ау, кешіккенім» деп төмен қарай бердім. Кейін білдім ғой, Ғабеңнің сол қарасы жезкикті нысанаға алған мергендей маған оқ болып тигенін. Содан кейін-ақ біз Кино үйінде жиі кездесетін болдық. Бірде осында келіп, жаңа бір фильмді көріп отырғанымда қатты шөлдедім. Су ішпек болып Зейнеп апай (киностудия қызметкері) екеуіміз залдан шығып, буфетке қарай келе жатыр едік, қарсы алдымыздан Ғабең шықты. Бізге амандасып, Зейнеп апайды әңгімеге тартты. Екеуімізге су әперіп, сол күнгі кино жайлы пікір алысып, Зейнеп апай екеуімізді үйге дейін шығарып салды. Менің кинода жасаған алғашқы рөліме риза болып «мына қара қыздан бірдеңе шығады» деп көңілімді көтеріп, талабымды қанаттандырып қойды. Сол бір әңгімеден кейін Ғабең маған жақындай түсті.

Алғашында кинофильм, театр-өнерден басталған Ғабеңнің әңгімесі бірде махаббат тақырыбына ауысты. Мен үшін бұл үлкен бір жаңалық көрінді. Тұлғасы да, атақ-абыройы да үлкен адамның махаббат жайлы сөз айтып қиылуы көңілге де, көкейге де бірден қона қоймайды екен. Мен алғашында оған мән бермедім. «Сезім — от, ақыл — май» деп В. Г. Белинский айтқандай, албырт көңіл, жалынды жастықтың әсері ме Ғабеңді біраз ренжітіп те алдым. Байқаймын күн өткен сайын ол адам менің ажырамас досыма айналғандай. Сабақтан шықсам да, киностудияға барсам да машинамен кес-кестеп жолымды тосып тұратынды шығарды. Кейде осындай ұлы адамды соңымнан жүргізіп қойғаным үшін өзім де ренжіп жүрдім. «Тебірентер сөз темір қақпаны да ашады» дегендей ақыры тағдыр табыстырып; екеуіміз қосылдық. Мен енді ерекше бір аялы алақан мен жел жағыма ық, күн жағыма көлеңке болатын үлкен бір қорғаным бар деп ұқтым. Ғабең екеуіміздің қосылғанымызға әрине күйінген құрбылары мен қаламдастары да болды. Бұған қоса сүйініп, екеуімізді қолпаштап құрметтеген тілеулес жандар да кездесті. Егер менен біреу «Есте қалар күніңіз жайлы айтыңызшы?» десе, мен: — Есте қалар ең бақытты күндерім Ғабеңмен бірге өмір сүрген жылдарым, — дер едім. Бұл жылдары мен ана болдым, екі сәби сүйдім. Осы жылдары мен бірнеше фильмге түсіп, үлкенді-кішілі бейнелерді жасап, өзімнің өнердегі жолымды таптым. Сол жол әлі күнге жалғасып келеді.

Ғабең киноны қой деген соң, Жасөспірімдер мен балалар театрына актриса болып орналастым. Киноға түсіп, елге өнеріммен таныла бастаған менің де дұшпандарым шыға бастады. Түрлі сөз таратып, жел сөзді өкпек желдей гулетті.

Осындай өсектің өртің сөндіргісі келді ме, өнердегі менің табысымды көрс, біле тұра Ғабең жұмыс істегенімді қаламады. Көңіліне қаяу түсіргім келмей екі ботам Гүлнәр мен Гауһарды аялап үйде де отырдым. Әрине үй тірлігінен қажып, шаршайтын да кездер болады ғой. Сөйтсе де бір Ғабеңнің көңілін табуға тырыстым. Өйткені Ғабең жолсапарға шықса да телефон шалып сөйлесіп, жеделхат жіберіп үйдегі біздің жағдайымызды біліп отыратын. Ал ол үйде болғанда біз ең бақытты жандармыз. Қыздарымен сөйлесіп, аратұра қағазын жазып қойып, миллиардқа кететін. Бұл Ғабеңнің ең сүйікті ісі болатын. Биллиард ойнау — спортпен шұғылдану дейтін. Үнемі қимылдау адамға пайдалы деп күн ұзын үйге келмейтін кездері де болатын. Жазатын нәрсесін әбден ойланып-толғанып барып бірақ жазу үстеліне отыратын.

— Раисажан, саған ағылшын, орыс тілінің қажеті не, сені түбі қазақ тілі асырайды, сен ана тілінді үйренуге тырыс,— дейтін. Мектепті орысша бітіріп, ағылшын факультетінде оқыған маған осылай ақыл айтатын. Бүгінде ойласам ана тіліміздің мәртебе алып, дана тілге айналарын ұлы Ғабең сол кезде-ақ білген екен ғой.

Ғабеңнің бір ерекшелігі ешқашан дауыс көтеріп сөйлемейтін. Маңғаз қалпында, байыппен, асықпай-саспай ойын бір-ақ айтатын. Тіпті карта ойнап отырғанда да кейбіреулер айқайлап өзінің де, өзгенің де басын ауыртып даурықса, Ғабеңнің қоңыр даусы анда-санда ғана бір естілетін еді. Әр сөзін салмақпен асығып-аптықпай айтатын. Тіпті жүріс-тұрысының өзінде ерекше бап бар еді. Ғабең көп сөзді ұнатпайтын. Өңгімесін әзіл араластырып сөйлейтін. Ғабең үлкенді — үлкендей, кішіні — кішідей бағалап әрқайсысына әділ баға беруге тырысатын. Замандас қаламдастары мен соңынан ерген шәкірттері жайлы біреулер сұрай қалса: «Анау ілгері озды, ал мынау орташа не одан кейін» деген сөздерді ешқашан айтпайтын. Шығарманы бағалайтын оқырман, егер соларға жазғаны ұнап жатса, ол жазушыда бірдеңе бар болғаны деген пікір айтатын.

«Тау мен тасты су бұзады, адамзатты сөз бұзады» демекші соңғы жылдары Ғабеңде қызғаныш сезімі пайда болды. Сәл нәрсеге ренжитінді шығарды, реніші сол — сөйлеспейтін, тіл қатудан қалады. Оның мұнысы маған есеңгірете тиген соққыдан да ауыр болатын. Ондайда қонаққа баруды да сирететінбіз. Өйткені бірнеше жерде қонақта болғанда қаламдас әріптестері Ғабең менің көзімше: «Жас тоқалың қалай?» десе, F... C... деген ағайлар

«Әй, сол Раисаң сені бір күні аңқыт, аузыңа саңқыт деп тастап кетер» деген сөздерін өз құлағыммен естіп, жаным қатты күйзелгені бар.

«Ұра берсе құдай да өледі» дегендей, Ғабең күннен күнге салқындай бастады. Бұрынғыдай «Қара қыз, дара қыз» деп еркелетуді де қойды. Үйге Ғазиза апай жиі келетін болды. Бізді Ғарағаның үйі (Ғарифолла) жиі-жиі қонаққа шақыра бастады. Қонақасының соңынан карта ойнау басталатын. Қыздарым жас болған соң, мен таңға ойналатын картаны күтпей-ақ үйге қайтып кететінмін. Сөйтіп жүріп Ғабең екеуіміздің әуелде жарасқан тұз-дәміміз бірте-бірте бұзыла бастады. Сәл нәрсеге келісе алмай қалатын болдық. Ақыры ажырасып тындық.

... Әрине бұл жағдай маған оңай тиген жоқ. Қайранда қалған ескексіз қайықтай болып екі ботаммен өмір деген үлкен теңіздің арнасына келіп түстім де кеттім. Кешегі бақытты, қуанышты жылдарым бір-ақ күнде көрген түстей көз алдымнан өте шықты. Адамнан, оның ішінде әйелден төзімді жан жоқ десем артық айтқаным емес. Махаббаттың, бақыттың буына елітіп, Ғабеңнің қасында жүргенде өзегіңді өртер өсек сөзге мән бермеген басым енді, ажырасқан соң сол сөздер қамысқа қойылған өрттей лаулап қайта жанды смес пе?! Қайтейін, соның бәрін де құлағыммен естіп, жүрегімнен өткізіп, жүйкеме жеткіздім. Бізді тағдыр табыстырды, аллатағалам қосты, адамдар ажыратты.

«Досыңнан көңілің қалса да, кейін одан қол үзбе» деген нақыл сөз бар ғой. Ғабең бізден қол үзген жоқ. Телефон шалып, қыздарыма көмектесіп, қамқорлық жасап тұрды. Адамның жан дүниесі оның саған істеген ісінен-ақ көрінеді смес пе? Ғабең Гауһардың үйлену тойына қатысты, кейіннен пәтер алуға көмектесті...

Соңғы жылдары Ғабеңнің денсаулығы болмай ауруханаға жиі түсетін. Сол кезде де Гауһар мен Гүлнәр үнемі барып жүрді. 1985-жылы Гүлнәрдің үйлену тойы болды. Ғабең мен Ғазиза апай келді. Үшеуіміз қатар отырдық. Ғабең қатты ауырып жүр екен. Жағы солып жүдеп қалыпты, қолы қалтырап шанышқыны эзер ұстап отырды. Көзәйнегі де өзгерген. Біраз отырып, жастарға әкелік тілегін білдірген соң, рұқсат сұрап кетіп қалды. Сол күні түнде қатты қысылып, ауруханаға түсіпті. Содан ауруханада 20 күндей жатты. Бір күні үйге Ғабеңнің туысы Әбділдә Ботбаев телефон соғып, Ғабеңнің нашарлап қалғанын, ауруханадан үйіне әкелгенін айтты. «Бүгін келмесең көре алмай қаласың»— деп ескерте сөйледі. Қайтейін, жаным күйзеліп

кетті. Гауһарды ертіп Ғабенц бардым. Өзім бірнеше жыл отын жаққан шаңыраққа асыл Ғабенц үшін бардым. Бір бөлмеде Мәриям апай (Сәбенцнің бәйбішесі), Еркеғали Рахмадиев, тағы біреулер отыр екен. Мені көріп олар күбірсыбырға көшті.

Еркеғали Ғабенц жатқан бөлмеге кіріп шықты да, бізге «кіріндер» деген белгі берді. Төсек үстінде Ғабенц сұлқ жатыр. Қасында Ғазиза апай отыр. Мен төсекке жақындап бетіне қарадым. Көзі жұмулы, демалысы ауыр. Ақырын ғана: — Ғаба, қалайсыз?— деп, қолымды кеудесіне апардым, ол сәл көзін ашты да, бұрылып қарады. Сосын қолын маған қарай созғандай болды. Қолын алып уқалап, сипадым, суып барады екен. «Ғаба, мен Рая ғой» деп тағы қайталадым. Сосын менің қолымды ұстап «Рая, сәу-сәлемат бол» деді әлсіз ғана көзін ашып. Бұл сөзді естіп теңселіп, құлай жаздадым. Басым айналып, екі тізем дірілдеп кетті. Менің көңіл-күйімді байқады ма Ғазиза апай: — Шырақ, оған көп сөйлеуге болмайды, қинамашы, әлсіреп қалады, бара ғой енді,— деп менің кетуімді өтінді. Сөйтсе де мен Ғабенцді қимай біраз қасында тұрдым.

... Тағдыр табыстырған осы бір аяулы бейнені қия алмай, нұры тайған көзіне, солған жапырақтай болған қансыз жүзіне ұзақ тесіліп қарағаннан басқа шарам қалмады. Үні қандай жұмсақ еді. Сол сәтте де ол маған «Қара қыз» деп үн қатқандай көрінді. Амалым не, жан дүнием астан-кестен болып, жүрегім бордай езіліп: «Ұлы Ғаба, құлағымнан ешқашан үнің кетпес! Менің жүрегімде мәңгі сақталар бір асыл бейнесің. Хош!» деп есіктен сүйретіле шығып кеттім. Көп ұзамай асыл Ғабенцді суық қара жердің қойнына да тапсырдық. Әрине Ғабенц өлмейді, «жақұты бар жанға жасын түспес» дегендей, халық жүрегінде мәңгі қалады. Өйткені ол өлмес әдеби шығармалары арқылы өзіне мәңгілік ескерткіш орнатып, ұрпағына мол қазына қалдырған жан ғой...

Мен естелігімді Ғабенцнің өз сөзімен аяқтайын. Ғабенц бір қойын дәптеріне былай деп жазған еді. «Қыпшақ қызы Аппақпен бірге өткен он жыл өмірім: өзі де аппақ, аты да аппақ, көңілі де аппақ, жібек мінез биязы, сөзі әдепті әрі көркем. Не жазсам да көз алдымда, көңілден кетпек емес... Менің жүрегім жұмақтай болып кетіп еді...» деген Ғабенцнің осы сөзін өзіне арнап айтсам артық болмас. Өйткені онымен бірге болған әр күнімді мен де дәл осылай бағалаймын.

Ендігі әңгімені Ғабенцнің хаттары жалғастырады.

Қымбатты ММ, РР!

Әңгімені жер бетіндегі тұңғыш еркек Адам сияқты әйелге сөз айтудан бастайын. Адресің қайда? Менің даусым саған жете ме? Мен саған адресіңді толық жаз деп едім ғой. Саған қалай хат жазамын? Әрине, саған бәрі бір, өйткені сені ойлайтын, бір сәт те есінен шығармайтын адам бар, ол сен үшін мәңгілік! Қазір ол сенен қашықта болса да сен туралы ойлап, сені сағынып мазасы кетуде. Сені іздеп таппай жаны жай табар емес. Сен жүрген қаладағы барлық қонақ үйлерге телефон соғып іздесе де таппады. Қайда жүрсің, менің Қара қызым! Кеткелі бір апта болды, хабарың жоқ, жеделхатпен үйге адресіңді хабарла, өтінемін. Аэро-фото ма, теле-космоспен бе тез хабар бер! Бұл үйде қалған сенің ең қымбат адамың үшін өте қажет. Сенің жаның қандай таза, ММ! (менің махаббатым деген сөз). Тіпті кейде сәбидей томпыып, өкпелеп қалғанда да өте сүйкімдісің. Кінәлі болмасаң да кінәлі жандай мойындай салатын әдетің ше?! Мұндай қылық кет адамда кездесе бермейді. Әйтеуір мені кінәлаудан қашан да аулақ тұрушы едің. Сенің әр қимылың мен қылығың есіме түсіп, мазам кетіп отыр. Жалғыз адам ойшыл болады екен. Тезірек оралшы ММ. Саған үш нәрсе тілеймін: біріншіден ауырма, екіншіден жұмысыңның сәтті аяқталуын, үшіншіден өзіңнің сүйіктіңнің құшағына оралуды.

*Мәңгілік сүйеші М. М. Ғ.
«Мәңгілік деген сөзді осы уақытқа
дейін ешкімге айтқан жоқ едім»*

Н. М.-ды көргенім жоқ. Олардың сана сезімі төмен жандар екен, оларды тек жазалау керек. Айтарым ондай қомағайлар аштан қиналсын!

22.09.62 ж.

М. М. Қ. Қ!

Қазір біз Индиядамыз. Бір-екі күнде Москвада боламыз, самолет күтіп жатырмыз. Сағындым, жаным сенде екен. Ендігі әрі ешқайда ұзап кетпеуге ант етемін!

Мәңгі сенің Ғабитің, 26.07.63 ж.

Менің алтын қызым, Гауһарым!

Папаң бұл хатты Москвадан жазып отыр. Мен сенің күлкінді, мойныма асылып бетінді басыма тигізіп иіскелегеніңді сағындым. Менің кішкене ботам, хатты мамаңа бер. Бірақ ол үшін маңдайыңнан, бетіңнен... сүйгіз, әбден жалынсын саған.

Сен мамаңа айт, әкең оны өте жақсы көреді. Жақсы көргені соншалық оның жүрегі тынымсыз соққан самалдай лүпілдеп тұрады, шамасы сағыныш сезімі болса керек.

Сен мамаңа айт, ол ең сұлу, ең мейірімді жалғыз әйел жер бетіндегі. Папаң сол үшін оны мәңгі сүйеді, ол өмірлік серігім. Сен ренжіме, папаң бірінші Қара қызын жақсы көреді, сосын сені. Жапонияға көкектің 10-да сағат 10-да ұшамыз. 8 сағат поезбен, сосын екі тәулік пароходпен жүреміз. Ол жерде мен 21 күн боламын, яғни Токио қаласында, Қара қыз, сен кешір, бұл хатым Гауһарыма арналды. Қызымды, сені сағындым. Хатта жазылған сөздерім жүрегімнен шыққанын сезерсің. Бәріне сәлем айт. Айтпақшы, «Ана-Жер-Ана» келесі жылға қалдырылды. Майқанова, Шарипова, режиссер жайлы пікірлер жақсы, Римова — ??

Амансың ба, менің жалғызым!

Бүгін таңертең Гауһаржанның атына сендерге хат жазып едім. Сөйтсе де саған айтам деген бірер ойым айтылмай қалған сияқты болып, күні бойы мені мазалай берді. Мінс, түрлі жиналыстардан қол босап, сол мазалаған ойларымды саған қағаз арқылы жеткізуге тағы отырдым.

Біріншіден, аман-есен жүрмін, денсаулығым ойдағыдай. Екіншіден, қатты сағынып жүрмін, құдайдан сұрайтыным күніміз ерте батып, түніміз мезгілсіз тұтылмасын. Үшіншіден, сен «Ана-Жер-Ана» жайлы білгің келетін шығар. Оны комиссия мүшелері келесі жылға қалдырды. Сыйлыққа Шарипова, Майқанова, қоюшы-режиссер ілігетін түрі бар. Биыл өтсін деп қақшиып тұрып алатын адам болмады. Серкебаев келмей қалды, ал мен әдебиет секциясындамын. Сөйтсе де пленумда келесі жылдың тізіміне кіргізуге күш салдым. Дауыс берерде жазушылар — Смирнов, Симонов, Паустовский А. Кулешов, К. Кулиев, И. Андроников, Ю. Марцинкявичус, театр мамандарынан — Заводский, Мордвинов болды. Кинодан «Гамлет», «Тірілер

мен өлілер» трилогиясы жақсы бағаланды. Кейбір шығармалар бірауыздан қабылданды, ал енді біріне ескертулер, пікірлер айтылуда. Ең соңғы шешім дауыста ғой. Ол көкектің 13-де басталады. Әзірге негізгі жұмыстар бітіп, шешуші түйін 13-не қалды. Әркім өз бақытынан көрер.

Қаламдас достардан Соболевті, Берді-ағаны көрдім. Саған шексіз сәлем айтып жатыр. Олардан басқа Боковты, Татьяничеваны, Штокты, тағы басқаларды кездестіргемін жоқ. Телефон соғуға да уақытым болмады. Оларды 1-Май мерекесімен құттықтауды ұмытпа. Сенің дайындыққа барып жүргенінді естіп қуандым. Студияда кешкі жұмысқа қалуға тырыспа. Оның орнына үйге келіп демал.

Ботақаным өсіп келе ме? Ақылы кіріп, жылауды азайтты ма? Жалғыз өзің оның жұпар иісін иіскеп рахаттанып жүрсің, ә?! Қымбаттым, саған тапсырма мынау. Май қарсаңында маған ұзақ стіп хат жаз.

*Адресім: Москва қаласы,
Воровской көшесі, 52-үй.*

ССРО Жазушылар Одағы, Инкомиссия, Мүсірепов Ғ.

Енді сенің жағдайың жайлы. Ақшаң бар ма, қысылып жүрген жоқсың ба? Керек болса Жұматайдан ала тұр, береміз ғой, немесе Мұстафиндерден ал, қиналып қалма. Байқауға бара жатырмын, жұрттың жиналуы қиын. Ертең кешкі 9-да телефон соғамын.

Әдеттегідей сүйдім, өзіңнің мәңгілік Ғабитың. 8.04.65 ж.

Үш театрда болдым. Үлкен театрда, Моссоветте және Колонный залда. Сонда әлем-жәлем киінген келіншектерді, не бірде-бір моншақ таққан жас әйелдерді кездестірмедім. Қазір әйелдерде қарапайымдылық модаға айналған сияқты.

Қымбатты Қара Қ. Қара қыз!

Осыдан Қ-дан басталатын төрт сөзде менің саған деген барлық айтар асыл сөздерім сияды. Ешкімге ешқашан айыр-бастамас жалғызым, сен менің дәл қазіргі жағдайымды, көңіл-күйімді көрсей?! Үйге кеткім келеді, ештеңеге зауқым соғар емес. Түсіме жиі кіріп жүрсің, бөпелі боламыз ба? Алыста жүрсем де бар есіл-дертім, жаным сенімен бірге. Самолетпен ұштық, одан түсіп пароходқа келдік. Қазір жағада тұрмыз. Енді 10 минуттан соң пароход жүреді. Бұл

жақ салқындау екен, күздік пальтомды алмағаным өкінім. Қараша айының ортасында бұл жақта 30-32 градусқа дейін аяз болады дейді.

Гауһарға қара, ол Бота ғой оны ренжітуге болмайды. Беттеріңнен сүйдім, тағы көп, көп сүйдім, сені... өз Шалың.

31.ОХ.66 ж. Находка

ЖАН СЫРЫ

Бір данасы саған, бір данасы маған, үшінші данасы — екеуміздің қайсысымыз тұрақсыздық істеп, басқа біреуге бұрылып кетсек — соған.

1. -----
2. -----

айы... күні... жылы...

Сіз «Шошала» романын оқыған боларсыз? Онда құдай осы шіркеуде бес-алты Марокко солдаттарының бір жас қызды қалай басқандарын жазған ғой, есінде шығар? Бұл тағылықты қыздың шешесі өз көзімен көргені де есіңізде болар? Иә, ол бір шындық болатын. Бір ауыз қоспасы жоқ шындық еді.

Сіз ұлы Горькийдің «Құс күнәсі» дейтін әңгімесін оқыдыңыз ғой? Онда да барлық жағдайлар өз атымен аталады емес пе? Шолоховтың «Тынық Донында» Григорийдің әкесін келіні Дария белінен қысып алып, құшақтайды. Алексей Толстойдың «Кек» деген әңгімесінде шпионка әйел Толстойдың соңынан қалмайды. Осының бәрі де шындық, қоспасы жоқ шындық. Бұл жұртты азғындыққа шақыру емес, өмірдің бір шындығы. Мен әйелдің мұндай қылығын ерлікке санаймын. Осындай нәрселерін жасырған ел өсе ме? Жоқ! Өспейді! Ол артта қалған елдің мінезі, үй құлдарының мінезі! Өсу жолы жасыруда емес, шындықты айтуда, өтірік ұялуда емес, турасын айтуда.

Сол шындыққа арнап мен өз басымдағы бір жан сырын алдыңа тартамын...

Мен әлдекімді іздегелі он бес жыл болды. Баладай сағынып, зарығып іздедім. Көшелерден де, жиналыстардан да, оңнан да, солдан да іздедім. Таба алмадым. Телефон

соғар, хат жазар деп күттім. Түсіме енер, әлдеқалай кездесер деп күттім. Кездеспеді.

Атын білмеймін, түсін танымаймын. Бірақ тек қана соны сағындым. Он бес жыл іздедім, он бес жыл күттім, ақыры бір жиналыста кездесті.

Қою қара шашын арқасына жайыңқырап жіберген. Мөлдір қара көзді ақ-сұрлаудан гөрі аққұбалау қыз екен. Жиналысқа кіріп келген бетінде көзім түсті де, кірпігіне кірпігім ілігіп қалғандай көзімді басқа жаққа аударма алмай қойдым. Жүрегім кеудеме сыймай, тулай берді. Бұған дейін таныспаған адамдар бір қарастық та, табысып қалғандай болдық. Мен одан көзімді аударғаным жоқ. Туралап қадалмағанымен қыздың көзі де ылғи мені жанай өтіп отырды. Мен солай ұғындым. Әрі-беріден соң қыздың адал көздері қаймықпай қарады.

Бұл қыз бос қалжақтың адамы емес. Көздерінен барлық жанжүрегінің қалай соғып тұрғаны байқалады. Шын-ақ еліктің баласындай сергек те сезімтал бір ерке жан екен. Аққұба жүзі жұмыртқадай ғана сопағырақ, көзінің ақ-қарасы айқын да ашық, езу тартқаны естен тандырғандай екен. Адамнан ешбір зұлымдық күтпейтін ерке де нәзік жанды нәресте ме дерсің?

Батыс-Шығыс әдебиетінде мақтаулы сұлу қаракөз, қиғаш қас болып келуші еді, бұл қиғаш көз, қара қас екен. Әрі мөлдір қара көздердің қарашығы да айырылмайтындай қара екен...

Мен ол жиналыста сөйлемеймін деген едім, тек қана сол қыз үшін сөйледім. Басқа не айтқаным есімде жоқ, сөзім сол қызға ғана арналды. Өзім де ешбір артық сөз, артық мінезге жол бермей, сол қыздың ой-мінезіне бейімделе сөйледім. Мүмкін, соның себебінен жаман сөйлемеген болармын.

Бірақ, ол күні таныса алмадық. Ертеңіне бұл жиналысқа тағы бардым. Қыз төрде отыр екен. Мен оған қарсы отырдым. Ол киноға түсіп жүретін адам екен, бұл күні сол жайы сөз болды.

Үзіліс кезінде сол күні танысып та қалдық. Аты Рая екен. Мен Рая деген атты бірінші естіп тұрғандай қызықтым.

Келер күні Рая түскен картинаны әдейі алдырып көрмекші болдым да, Раяның өзін әдейілеп шақырдым. Рая келді, жақынырақ таныстық: мен оны мәшиненен қызмет орнына апарып салдым да, ертеңіне телефонмен хабарласуды өтіндім. Рая уәде етті.

Телефон арқылы сөйлесіп, азырақ бой үйрніскеннен кейін мен Раяны далаға жүріп қайтуға шақырып едім, Рая қарсы болған жоқ.

3

Раямен дала жағдайында алғаш кездесуіміз бір көлеңкелі теректің астында еді. Әлде қалай болар деп — палатка ала шығып едім. Көзден таса болғандықтан, еркін отырдық.

Рая тек қана өз өнерімен ксте берген адам емес, көп нәрселерге өзіндік көзқарасы бар жан екен. Әсіресе, көркемөнер, әдебиет жайларындағы ойлары мазмұнды да қызық болып шықты. Сөз құру әдісі ерке де балаң болғанымен біздің талай ғалымымыздың «сзмалтасы» емес, кейде тіпті тереңдеп кететіні байқалады. Аз өмірінде әртүрлі адамдарға кездескенімен ой алысар, сыр ақтарысар қалтқысыз досты сирек кездестірген. Өзі өтсе үйірсек, достық іздеген. Қарапайым достық емес, жан достығын іздейтін, еркелетер дос іздейтін адам. Бұл сирек кездесетін, қапелімде түсіне де қоймайтын адамың скені байқалады. Азырақ шампан іштік.

Келер жолы тағы сол жерде, тағы сол палаткада едік. Күн ыстық. Мен Раяға жеңілденіп отыр дедім. Рая іркілген жоқ. Көйлегін сыпырып тастады да, суға түсетін жеңіл бүркемелерімен ғана қалды. Мен де жеңілдендім. Бұдан кейін жиі-жиі кездесіп жүрдік. Бұл кездеріміз жан сырларын ақтарысып, жан жүрекпен ұғысу айналасында өтті. Сүйісе де бастадық. Ең қымбаттысы — енді бірімізден біріміз ығыспайтын да болдық, жасырмайтын да болдық. Мещандық та жоқ, өрескелдік те жоқ.

Қос анары үшкірленіп, жіңішке белі сұлу бүктеліп, дөңгеленіп біткен сандары спорт денесін байқатады. Қарны тоқ, көйлегі көк қыздардың көбі соған мез болып денс мәдениетіне көңіл аудармайтыны бар ғой, Рая ондай емес, денесі тұтас мәдениет көрген, сымдай ширақ бүктетіледі. Қара көздерінен бастап қара бақайларының қара тырнақтарына дейін сүйсең де аузың кір иісін сезінер емес. Барлық әйелдер ең алдымен шашын ғана тәрбиелейді. Раяның бар денесі балғын, жас қыз жастықтың бар сұлулығын дұрыс таныған.

4

Алтыншы рет кездескенімде Рая өз өмірінде кездестірген адамдарын түгел айтып берді. Талай сенген, көркемөнер

жолында жолдастық үміт еткен адамдары аяқтап келгенде жас үмітті ақтай алмаған екен: жас қызды бауырына басуды арман еткен. Онысына көне алмаған күнәсіз қызды қызмет жөпінен заңсыз бөгеттерге ұшыратқан. Осыған байланысты Раяның бір айтқан әңгімесі мынау еді.

— Мені өздері қалап алып, еркіме қоймай, бір картинаға түсірс бастаған кез еді. Алғашында бірі ұнатып, бірі ұнатпай, бірталай әуреге салды. Кейін картинаға түсе бастаған кезімде киностудияның бас режиссері Ш... деген мені айналдыра бастады. Далаға, әлдекімдердің үйіне қонаққа шақырды. Алғашында еш нәрсе сезіне қоймасам да, кейін мен де түсіне бастадым — іс аяғы әлденеге соғатын қатер байқала бастады.

Қатер көп күттірген жоқ. Мен институт оқушысымын, жасым он тоғызда, пәтерім болмайтын. Киностудияда батпақтай бір қара қатын, режиссер бар еді, аты — Ғ... Сол әйел мені өз үйінде тұруға шақырды. Мен қуанып кеттім. Біраз күн бірге тұра бастадық. Бір күні кешке Ш... келді. Коньяк, шампан, колбаса, нан, әртүрлі шоколад, жемістер көтеріп келіпті. Ғ... қуанышпен қарсы алып — мені Ш...-ның қасына жақын отырғызып, икемдей бастады. Біраз отырғаннан кейін Ғ... өзі жоғалып кетті де, Ш... екеуміз оңаша қалдық.

Осындай отырыстар жиіленіп кетті. Ішімдік ағылып келе берді. Ғ... біраз бірге отырады да, кетіп қалады. Ш... екеуміз оңаша қаламыз. Әрине, Ш... бір күні мені құшақтай бастады, тұзаққа іліккенімді сезіп, тез есімді жидым. Бұл менің білмейтін, білгім келмейтін нәрсе екенін айттым. Мен болашағым алда, қызбын дедім. Ш... мұныма қарсылық айтты.

— Қыз деген немене! Мещандық! Осы күнгі қыздар баяғының қыздарындай еркек көрмей жүруі қате. Көңілін ұнаса болды, сол еркекпен қосыла береді,— деді.

Мен онысына көне алмадым. Ш... бұдан кейін де көп келіп жүрсе де, мені көндіре алмады.

Осы бақытсыздықтың үстіне үй иесі Ғ...-ның арам есебі келіп араласты. Ол Ш... екеуміздің арамызды болды-біттіге есептеп қойған екен. Бір күні ол маған Ш...-дан ақша сұра, спальный алайық, рақаттанып жатасыңдар,— деді.

Мен сауда-саттыққа түскенімді біржола түсініп, Ғ-дан жиіркендім, өзімнен де жиіркендім. Әсіресе, өзімнен-өзім қатты жиіркендім.

— Жоқ, сұрамаймын,— дедім.

Ғ... мені көп ақша сұрауға бата алмай жүрсе керек деп ойлады ма, келер жолы:

— Гардероб алуға ақша сұра! — деді.

Мен тағы да Ш...-дан ақша алмайтынымды айттым.

Бұл кезде Ш... күнде келіп, ұзақ отырып, аяғында ашуланып, есікті тарс еткізіп қатты жауып кететін болған. Оның үмітін біржола үздіргемін.

Содан кейін мен пәтер іздей бастадым. Маған наразы Ш... мен түсіп жүрген фильмді тоқтаттырып тастады. Міне, менің көркемөнер жолындағы алғашқы үмітім осылай үзілді.

Біздің заманымыздың естияр адамдарының бірі деп жүрген Ш... осыған барғаннан кейін, көркемөнер қайраткері деп аталатын адамдарымыздан менің үмітім де біржола үзілді. Күрсіндім де, жас қыздардың басына түскен қауіп-қатердің қанша екенін ойланып қалдым...

5

Келесі кездескенімізде Рая маған өз өмірінің әртүрлі кезеңдерін, көп арқа тұтқан адамдардың жеке бастың құмарлығынан, бұқа мұратынан аса алмағандықтарын айтты. Бұл әңгімесі мені де ұстамдылыққа шақырғандай еді. Мен де көп уақыт өзімді-өзім жүгендеп ұстадым.

Араға әртүрлі жұмыстар түсіп, осымен екі ай өтті. Тек екі айдан кейін ғана екі жағымыз да еркін кеттік.

Біздің еркін кетуімізге бірнеше себептер болды. Ең алдымен Рая менің кездейсоқ құмарлықтан аулақ екендігіме түсінді. Екінші, мен оған көркемөнер жолында риясыз дос, айнымас жолдас екеніме сенді. Үшінші, екеуміздің бар дүниеге көзқарасымыз ылғи үйлесіп отырды. Төртінші, менің идеал етер адамым өзі екеніне көзі жетті. Осыдан кейін біз еркін кеттік.

Рая сияқты тым таза, тым нәзік жан өтірік айта алмайды. Идеалым алдаған жоқ, таза күйінде, періште күйінде қалды.

Рая жас, мен жасамыз адаммын. Сондықтан, алғашқы кездерде көпке дейін етім үйренісе алмай, едәуір әурелендім. Жас дене, ыстық дене күйдіріп әкете берді. Қысқасы, он-он бес рет кездескеннен кейін біз ерлі-зайыпты адамдардай болып кеттік.

... Біз өзенге келген бетімізде суға түсеміз. Содан кейін ғана тамақ ішеміз де, палаткада жатамыз. Әуелде біз суға түспеуші едік. Ұзамай өзенге түсетін болдық. Раяны бір қолыммен мойнынан құшақтап, су ішінде бірталай толқынға тосамын. Жас дене толқынмен бірге толқып, есіліп ойнайды.

Күнге күйген қоңырқай дене күмістей жарқырайды. Судан шыққаннан кейін Раяны сүртіндіру де жан рақаты. Мөлдіреген су тамшылары мөлдір маржандай сезіледі. Сүртіп тастағың келмейді, сүйіп құрғатқың келеді. Сол кезде сүйсең басқа адам көріп-білмеген бір сұлулықты сүйгендей боласың.

Раяның сені құшақтауы бір ғажап. Балғын жас дене бар қызуы емес, жанымен құшқандай болады. Мәшинеді келе жатып Рая мені құшақтап алғанда екі адам емес, бір-ақ адам болып қаламыз. Осындай кезге арнап мен Раяға:

— Сен — мен, — деп едім, Рая маған:

— Мен — сен! — деді.

Қазір біз бір-ақ адамбыз. Бір ғана жанбыз. Бірнеше күн көрісе алмасақ, азырақ өкпелесіп қаламыз. Бұртиып, әлденелерді ренжіп айтқан боламыз. Бірақ мұнымыз да сол сағыныш лептері.

Біз танысқанда жазғытұрғы кез еді, қазір күз болып қалды. Содан бері Раяның қыз-қылаң сұлу қылықтары, сұлу мінезі, сұлу денесі бір өзгерген жоқ. Еркек тойып кетеді, басқаны іздейді деуші еді, менде ондайдан ешбір белгі жоқ. Жалғыз ғана Раяны, жалғыз Раямды көргім келеді де тұрады.

Тегі ғашықтық деген үлкен идеал. Қыздың жалғыз ажары ғана емес, мінезі мен ойы да, ойы мен бірге бойы да ойдағыдай келсе, ер адам сол қыздың құлы да, әкесі де, ері де, мәңгілік досы да болып қалу керек. Шын сондай қыз ердің де шын жары, өзгермес досы, қайта жасартатын жан-серігі болып, өзгермей бірге жасауға тиісті.

6

Қазір мен Раяның өткен өмірін балалық шағынан бүгінгі күнге дейін зерттеу үстіндемін. Оған бірнеше себеп бар. Ең алдымен екеуміз рухани, мәдени — көркемөнер жақтарынан бір адам болып, тіршілігімізді біржола қосып жіберу үшін Раяның артына қарайлайтыны бар ма, жоқ па, соны мен түгел білгім келеді. Ол сенбеу емес, сенісу жолы — әділ жол. Раяны өз айтуынша, оның соңына көп адамдар түскен. Екі режиссер, бір следователь, бандит бар. Сол режиссерлер әлі де қызмет бабын, коллектив шымылдығын жамылып, соңына түсіп жүреді. Үйіне барып та шақырады, кейде ресторанға, көл басына да алып кетеді. Ақ көңіл Рая ондайдан бас тарта алмай қалады.

Екінші, мен ендігі жазайын деп жүргенім, осы Раяның өз өмірі. Сол режиссерлар торына түсе жаздап қалған қыз өмірі өзі бір сценарий емес пе? Ш., Ғ., следователь, тағы бір шолақ қол режиссер — осылардың бәрі де өз құлқындарының құлы ғой! Егер олар шын-ақ адамгершілік, шын-ақ адал жолмен тәрбиелесе, Рая ендігі үлкен актриса, артистка, кино жұлдызы болатын еді, оның орнына ол әлі болмашы ғана рольдерде жүр. Талантты кейін тартқан адамдарға кешірім болмаса керек. Мен осы туралы жазбақпын.

Менің ойымша, Рая сияқты ақылды қыздың үлкен армандары болуға тиісті. Көркемөнердегі арманы — өз өмірі үшін ойлаған армандары — тіпті қосылуға қызыққан адамдары да болу керек қой. Менімен танысқанда әлденеден үміт үзіп келіп танысты ма, болмаса жан жүрегінің қалауы болды ма?

Мен жаз бойы Рая туралы бірталай әңгімелер естідім. Раяны жақын білем деген бір әйел, Раяның Ш-ға шығарған өлеңі деп бір ауыз өлең таратыпты. Ол өлеңнің аяғы былай скен:

— Күшің болса, келе бер,
Қызығымды көре бер!—

деп.

Бұл, әрине, сұмдық сөздер, ұятсыз сөздер. Мен нобайлап Раяның өзінен сұрап едім, Рая азар да безер болды. Мен қалтқысыз сендім.

Сұлу қызға сөз көп ереді. Рая әуелі бір әнші әртиске құмартып, өлердей жабысып, әртист қызбен біраз уақыт еркін жүріп, аяғында тастап кеткен екен деген өсек те бар. Осының бәрі маған шаншудай қадалған күндер болды.

Екі адамның біріккен өмірі бір тәтті мен бір ащының араласы емес. Әсіресе іштей күйініп, сыртқа шығармаған жаман. Мен Раяның осындайларын түгел өзінен сұрап біліп, крест қойғым келеді.

Кейде мен осы жайларды сұрастыра бастасам, Рая өкпелеп те қалады. Жалғыз сенбеушіліктен туған сұраулар деп қалады-ау деймін. Соңғы кезде ұғынысқандаймыз. Миллион көзді, миллион ауызды жұрт бар. Солар арқылы бәрі бір маған жетер сөзді Раяның өзі-ақ айтып береріне шегім жоқ.

Әсіресе, соңғы бір далаға шығып қайтқанда екеуміздің байланысымыз уақытша емес — мәңгілік екенін тағы бір уәде еттік. Тағы да сен — мен, мен — сен, біргеміз, бір-ақ адамбыз дестік.

Солай болған соң екеумізде де бүркеп қалған бір сыр болмаса керек. Естілмес, білінбес деу екеумізге де жарамайды. Біз ең алдымен өз алдымызда, өз ұятымыздың алдында сүттен ақ, судан таза болармыз деймін. Менің Раечкам сондай жан, ақ періште!

Мен Раяны біздің заманымыздың озық жасы — оның үстіне дарынды жасы деп білемін. Әртүрлі сезім қызуымен жоғары дәрежелі мектепті әзір бітіре қоймағанымен, ол ұшқыр да алғыр ойлы, өз замандастары біле бермейтін көп нәрселерден хабардар екен. Сөз арасында оның өмірінен алыс бір жайларды еске алғанда да Рая мүдірмей араласады. Әр кезде дұрыс қорытындылар жасайды. Шындап келгенде бізді ең алдымен табыстырған осы ой-өрісіміздің бір бағытта екендігі болуы да мүмкін. Егер ол сезім толқындарына ие болып — ақыл-ой жағын өсіре берсе, мен Раяны үлкен болашақтың адамы көремін. Сондықтан мен оған ойларымды қайталап айтып жүрмін.

Әрбір сұлу қыздың бірнеше жауы бар. Бірінші жауы — оның соңына көп адам түседі де, сұлу қыз дәл кезінде таңдау жасай алмай қалады. Әсіресе, талғамы көп, есті қызға таңдау жасау қиынға түседі. Осындай әрі-сәриде мерзімді уақыт кстіп, сұлу қыз бір кезде абыржып қалып, қате жасауы да мүмкін.

Екінші, көркемөнерде таланты бар сұлу қыз жұрт көзіне жарқ етіп ілігеді де, оңнан-солдан сапырып соққан мақтаулардан бірде болмаса бірде теріс байлам жасап қалуы мүмкін. Адам қасиетін бағалай білмес надан қоғам — қыздың сырт сұлулығын дәріптей беріп — ішкі сұлулығын өсіре алмауы ғажап емес. Мен жоғарыда ескерткен сөзімде Раяның творчестволық тағдырына, сенімді болашағына дұрыс бағыт беру керектігін ескертіп едім, амал не, ол жағынан ұстаз болғысы келген ой адамы әзір табылмайды. Ұстаз болады-ау деген адамдардың бәрі де Раяның өзінс тор құрып жүр.

Үшінші, көркемөнер дүниесін ылғи сезім толқыны деп тануымыз керек. Сүюсіз-күюсіз көркемөнер болмайды. Шығарма шын-ақ дарынды болса, жас артистканы ертіп әкетіп, сүйеспін деген адамын еріксіз сүйгізеді. Бұл жас қыздың сезімін ылғи қозғап, ылғи соған шақырады. Ең басты бір қауіп осында. Бұл жөнінде мен Раяның ой-сана-сының тереңдігіне, тазалығына сенемін. Оның үстіне ол көркемөнердегі сезім дүниесін ой ғана өсіре алатынын жақсы біледі.

Келешегі нені көрсетер, мен әзір ақыл-ойды сезімге жеңдіретін адам Рая сияқты болмау керек деймін. Жоғары

интеллект, жоғары парасаттың жасы. Рая осыны істей алмаса, ондай қызды біз тағы бір ширек ғасыр күтуіміз керек.

Жоқ, мен Раяның бойына кір жұғады екен деп ойлай алмаймын. Ол — тым сұлу жаралған жан. Нені болса да шар айнадай таза көрсететін жүзіне шаң жұқса, онда мен жан танымағаным!

Раяның жүзі адалдыққа біткен жарқын жүз. Оның үлбіреген еріндері әдемі сүйісуге, әдемі сөздер айтуға жаралған. Оның маржандай тізілген эппақ тістері шебер қолмен бір-бірлеп тізгендей. Денесіне қолың тигенде атласты сипағандай боласың. Осындай жан шаңнан, кірден, жалған ойдан, сөз жоқ, аулақ болады.

Өттең, замандастары, сырластары, сенгіш жасты қапыда қақпанға түсіре ме деп қауіптенемін. Рая тым сенгіш, тым үйірсек, үлкен достықтың адамы. Мен өмірімді осыған арнадым...

Рая маған бір түсіне кірген оқиғаны айтты:

— Екеуміз бірге, бір ресторанда отыр екеміз, — деді Рая. — Халық көп, музыка ойналып жатыр. Жұрт билеп жүр. Әлдекім мені биге шақырып тұр. Менің де билегім келеді. Сізге қараймын. Сіз билемейтін болуыңыз керек. Әйтеуір көңіл соғу мен іркілудің арасында біраз бөгеліс болды. Бір кезде Сіз мені құшақтап алып билеп кеттіңіз. Ұршықтай үйіріп, кейде тіпті көтеріп алып, дөңгелетіп әкетесіз. Мен өзімізді аспанда, басқалар жете алмас биікте сезінемін. Біз ұзақ билеп кеттік. Басқалары тоқтап, бәрі бізге қарап қалыпты. Мен өзімді ұмытқандай, бақытты бір мезгіл құшағында билеп жүрдім. Екеуміздей сұлу билеген бір жан болған жоқ, — деп. Көзін маған қадады. Жауап күтті.

Мен екеуміз өмірден бірге өтсек, қол ұстасып өтсек қана бақытты болады екеміз дедім. Бірақ, айтарым, одан да көп еді, кеуденді толтырып кеткен бақыт әнін сезбей айтып жеткізе алмайтын халде едім.

Осы ойға Рая екеуміз біржола бекіндік қой деп сенемін. Осыған бекінсек, көркемөнерден де, өмірден де, сезімнен де, ойдан да кедей болмаспыз деймін...

Ғ. М. М.

* * *

Ал, енді, тағы да хаттарға көз жүгіртейік.

«Махаббат жоқ жерде, қуаныш та жоқ» деген грузин мақалымен басталыпты. Амансың ба, менің ең қымбаттым, аяулым, жалғызым Раечка! Менің осы хатым Жаңа жыл қарсаңында сенің қолыңа тисе деп едім. Өйткені сенің бар ойың, көңілің, бүкіл назарың менде болсын деген ой. Сенің хатыңды алып мазасызданып отырмын. Сөздерің қандай ақылды. Сен күн сайын есейіп, ақылың толысып келесің. Саған жеделхат жіберіп, екеуміз Жаңа жылды Москвада қарсы алсақ деп едім, бірақ сені жұмыстан босатпас деп ойладым. Дәл осы минутта сені құшақтап, аймалағым келіп кетті. Бізді Африкаға жіберуге дайындап, дәрігерлер тексеріп жатыр. Безгек, сүзек, тырысқақ ауруына қарсы екті. Басымыздан башпайымызға дейін тексеруде. Дәрігерлердің айтуы бойынша әзірге жүрек те, іш-құрлыс та жақсы. Мұнда жұмыс көп, ыстық жерге баратын болғандықтан соған өзімді әзірлеп, әрі кітапханаға барып сол елдің мәдениетімен, әдебиетімен кеңірек танысып жүрмін. Осы хатты бүгінгі самолетке үлгерейін деп мәжілістің арасындағы үзілісте жаздым. Сау, сәләмат бол көріскенше, өз Ғабитың

29.XII.62 жыл.

* * *

Періштем менің! Сенің «Бүркітің» үйде, қанаты талмай ұшып келді. Сен жұмыста екенсің. Үйге тез келуінді тағатсыз күтіп отырмын. Түстен кейін мені самолеттен қарсы алған адамдар үйге келеді. Қонақтарды қарсы алуға дайындық жасау керек болар. Жол жүріп келіп дем алмады деп маған ренжіме, сен бар жерде мен шаршамаймын.

өз Ғабитың. 23.09.63 жыл.

Қара қыз!

Жыл жаңара берсін, бағытымыз өзгермесін де өңі кетпесін. Жаңа ғана келдім, телефонға заказ бердім, саған хат жазуға отырдым.

Шалың, 1.01.1964 жыл.

* * *

«Махаббат деген қажеттілік пен сезімнің ұласуы» дейді. О. Бальзак.

Сүйіктім, шексіз, мәңгі сүйіктім! Сенің хатыңды алып қуаныштан жылап та алдым. Қуаныш жасы тым ыстық болады екен. Қызың өзіңе тартқан, мұрны, бет-әлпеті тура сен. Ембейді, жалқау. Емізуге әкелген сайын ұйықтап қалады. Жылағанда даусы жіңішке, әнші болар мүмкін — үні — сапрано. Мұндағы дәрігерлер бәйек болып асты-үстіме түсіп жатыр. Мен ұл күтіп едім десем, олар «жоқ мына қыз әкесіне тартқан, ұлдан да артық болады» деді. Екеуміз ұл болса деп ойлаушы едік, ол тілегіміз құдайдың құлағына жетпесе керек. Ештеңе емес, баланың бәрі бір ғой. Енді сенде екі қара қыз болды. Бізді ойлама, бетіңнен сүйдік, үлкен-кіші екі Қара қызың.

14.11.65 жыл.

* * *

Қымбаттым менің, Қара қызым менің! Сені дүниеге келген көмекшіңмен құттықтаймын! Денсаулығың, жалпы жағдайың қалай? Сенің қиналмай жеңілденгеніңе қатты қуанып отырмын. Қызымыз қалай, мазалы ма? Қызыңды құшақтап сонда біраз демалып ал. Мұнан шыққан соң саған маза болмас, менің жалғызым! Асыға күтемін екеуіңді, беттеріңнен сүйдім жалғызым! Мен үшін ана шарананың мұрнынан сүй!

Сәлеммен, өз Ғабен, 1-көкек, 66 жыл.

* * *

Міне, күнделік осылай жалғаса береді. Бұларға қоса Ғабен архивінде 365 қойындәптері бар. Онда жолсапарда, демалыста жүрген кездерде жазған ой, пікірлері жеткілікті. Біз қойын дәптердегі Ғабеннің әйелдерге байланысты жазғандарын оқырмандарға ұсынуды жөн көрдік.

АНА ТІЛІН АРЫМЫЗДАЙ АРДАҚТАЙЫҚ

Адам баласы маймыл бауырластарымен ажырасып, өзіне лайық тіршілік әрекеттеріне ауысуымен бірге тілі де туа бастаған. Ойдан — әрекет, әрекеттен — тіл, әрекет пен тіл ағалы-қарындасты егіздің сыңары екенінде дау болмасқа керек.

Батыс елдері христиан дінінің көзқарас, қағидалары бойынша әуелі сөз деп келді. Мұның орайы жоқтығын осы күнгі ғылым біржола дәлелдеп болды. Енді бұл қайта тірілмейтін, жерленген ұғым.

Адам баласының «гомо сапиенс» аталатын дәрежесіне жетуі оның ең алғаш көтерілген қырқасы. Өзіндік әрекеттері бар, қару-құрал жасай алады, отты пайдалана біледі, мұнысына орай тілі де бар.

Содан бері қанша уақыт, қанша замандар өтті, бұл мәселе әлі таласта: спорт тілімен айтқанда қорытынды ойлар мен болжамалы ойлардың ара қашықтығы қырық мың жыл мен екі жарым миллион жыл. Оның үстіне он миллион жылды меңзейтін тас куәліктер әлі де табылып жатыр.

1924-жылы Москвада өткен жержүзілік ғалымдар курсы адам баласы «гомо сапиенс» дәрежесіне жеткелі қырық мың жыл өтті деген байлам жасаған екен. Үстіміздегі XX ғасырдың археологиялық табыстары бұл байламды теріске шығарып келеді. Ыстық Африка мен мәңгі мұздақты Якутия қазбаларынан табылған адам сүйектері, адам қолынан жасалған қару-құралдар, әсіресе енбек құралдары — тас шапқы, қайралған тас пышақтар — екі, екі жарым миллион жылдарды көрсететін көрінеді. Болжам аралары осыншалық алшақ болғандығы әрине әлі де көп ізденуді, анықтай түсуді керек етеді.

Сонымен бірге сол қазба тастар ыстық-суық климаттардың қайсысында болса да адам баласы «гомо сапиенс» дәрежесіне бір кезде көтерілгенін толық дәлелдейді. Олай болса, дүние жүзіндегі барлық халықтардың тілдері де, мұның ішінде түркі тілі де бір кезден басталады. Барлық адамзат тілдері сол дәуірден бері өсіп-өніп, жасаған сайын жасарып, толығып, байып, ажарланып келеді. Тіл біткеннің ұзақ жолы осы. Енді өзіміздің түркі тіліне оралсақ, соңғы кездегі ғылыми-зерттеулер, әсіресе, Орхон-Енисей, Талас бойларында табылған сын тастарға қашап түсірілген руникалық деп аталатын жазулар сіз үшін аса маңызды жайларды ашып отыр. Бірінші, бұл жазулар түркі тілінде екен. Екінші, сол жазуларда аталатын Күлтегін, Білке, Тонкөктер қыпшақ қағандары, қыпшақ қолбасылары болып шықты. Үшінші, қашаннан бері түркі қағанаты деп келгеніміз, дұрыс ашылғанда, қыпшақ мемлекеті екен. Орхон-Енисей жазулары тасқа қыпшақ қолынан түсірілген.

Қыпшақ мемлекеті жаңа жыл қайырудың VI ғасырында құрылған. Сол кезде оның көркем әдебиетке жататын тілі де бар. Мемлекет құрамында оғыз, қарлұқ сияқты әлденеше тайпалар болғанымен тілі бір. Үш тулы қыпшақ деп те аталады. Кең шиыр Орталық Азияда қыпшақ құрамына кіретін елдер байыған, мал көбейген, бас өскен. Феодалдық қарым-қатынастар толық есейген. «Әрі отыр, бері отыр» сыйыспаушылығы да үдере берген. Оның үстіне қытай империясының қытықтай берген уасуасысы арқылы қыпшақ мемлекеті шығыстық-батыстық деп аталатын екіге бөлінген. Қосқабаттап кірген бүліншілік тұтас мемлекетті екіге бөлуден аяқталады.

Осы жайларды сипаттайтын Орхон-Енисей жазулары былай сөйлейді: «Қытайдың тәтті сөзіне, асыл дүниеліктеріне алданып, түркі халқы, қырылдың, түркі халқы, жойылдың!»

Қытай қолында қандай ерлеріміз құл болып қалды. Қандай таза, қандай сұлу әйелдеріміз күң болып қалды!

Біз мемлекетті халық едік. Қайда сол мемлекетіміз? Біз қағаны бар халық едік. Қайда сол қағанымыз? Енді бұл қорлыққа шыдап отыра бергенше, өзімізді өзіміз құртайық, қырылайық!»

Бұл, әрине, жігерлі жүректің тебіренісі, күреске шақырған ердің айтар сөзі. Сонымен бірге, бұл өскен тілге тән көркем әдебиет тілі. Әрі шешен, әрі көркем сөйлей алатын халықтың тілі. Будандаспаған, сыртқы әсерден таза тіл. VI ғасырда осындай дәрежеге жеткен тілдің түп тамыры жаңа жыл қайырудың әр жағында, ой жетпес әріде жатпақ.

Біздің кейбір ғалымдарымыз гундар дәуірі, түрік қағанатының дәуірі деп уақыт жағынан бірімен бірін кезектестіріп әкеледі. Дұрысында гундар мен қыпшақ тайпалары іргелеп жасаған. Қыпшақ қағанаты гундардың мұрагері емес, заманы бір тұтас елдер деген дұрысырақ болар. Қалайда, тіршілігі, тілі, мәдениет жағынан қыпшақ қағанаты өзіндік традициясы бар елдердің ордасы.

«Білім, және еңбек» журналының 1982-жылы шыққан 9-санында профессор Әуелбек Қоңыратбаев «Сақтар түркі тайпаларының атасы» депті. Көп ұзамай айнала беріп, «шынында гундар түркі тайпаларының атасы еді» дейді екен. Маған ғалымдармен таласқа түсу оңай емес, сонда да бұл аталған екі «атамыздың» екеуіне де бой ұсынғым келмейді. Жалғыз Қоңыратбаевтан басқа ғалымдар бірауыздан нәсілі бір, тілі бір тайпалар этногенезі «гомо сапиенс» дәуірінің орта кезінде пайда болады дейді екен. Қоңыратбаевтың мақаласының аты «Этнос».

Сол журналда, сол тұста, түрік нәсілдес халықтар Нұқтың үш баласының біреуінен тарайды деген мақала да басылды. Мұндай түбір, тамыры тереңде жатқан мәселелерге атағың арқылы емес, білімің арқылы соқтығысуың керек дегеннен басқа айтарың болмай қалады екен.

Нәсілдестік, тілдестік деген тарихи ұғымдар бірер мың жылдардың ішіне сыймайды. Түркі тілдес үлкен елдердің бірі көп тайпалы ұлы жүз — үйсін. Үйсін дүние тарихына әлдеқашан кірсе де оның тас куәгерлері енді-енді ашылып келеді. Талас бойынан адам басының бейнесін суреттеген тастың табылғаны ұлы жүз түріктерінің тіршілігіне көркем өнер де кіргенін куәландырады. Бейнеленген бас кімдікі болса да мейлі, оның жүзінен өзімізге таныс біреуді танығандай боласың. Бір кеңпейіл, ақылды адам сенің де айтқаныңа сене алмаса да, оныға кешірім жасап, жымып, иә, айта бер дегендей тірі пішінде. Осы пішінді негативке алып, осы күнгі бір шебер суретші портрет жасаса, сөйлеп кеткелі тұр.

Осы сияқты тасқа қашап түсірілген адам бетінің бейнелері шығыстық қыпшақ жерлерінен де табылып отыр. Бөрі, аңшы, құс, үй хайуандары да аз емес.

Тарихшы, филолог, ғалым Қаржаубай Сарқытқожаұлы шапырашты елінің жауға аттанардағы ұраны екен деп мынандай төрт жолды өлең келтіреді:

Бөрі басы — ұраным,
Бөрі менің байрағым.

Қыпшақ, үйсін тайпалары түгел арғы ата-бабаларын бөріден бастайтын аңыздары бар елдер. Әрине, жауға аттанарда аруақ шақыру керек, бабалар аруағына сыйыну керек.

Академик Әлкей Марғұлан Орталық Қазақстан — Сарыарқа өзендерінің бойынан нақтылы адамдардың кескін-келбетін түсірген тас мүсіндер барын жариялады. Ойлы адам, ел билеген адамдардың киімдеріне дейін, қару-жарақтарына дейін болған күйінде жасалған дейді. Бұлар VI—VII ғасырларда түсірілген.

Сонау көне замандардан бізге жеткен қара сөздер мен өлең жұрнақтары, тасқа түсірілген адам бейнелері бізге не айтады? Сол кездердің өзінде-ақ түрік нәсілдес, түркі тілдес біздің барлық елдеріміз де батырлар жырының бастамасы мен мүсіндік өнердің туа бастағанын айтады. Жалғыз тілі ғана емес, жайлаған жерлері де, шаруашылық түрлерін, әдет-ғұрып, салт-сана, ой сезімдерінің белгілі дәрежеде жоғары болғандығын айтады. Көп жасағыр біздің жас журналымыз «Білім және еңбек» соңғы жылдарда өткен дәуірлерімізден көптеген сенімді анықтамалар жариялады. Онысына алғыс айтуымыз керек.

Ескерте кеткен дұрыс болар, менің жоғарыда айтқандарым өз зерттеуімнен туған қорытындылар емес. Менде ондай өнер жоқ. Бәрі де сонау Бичуриннен бастап Маловка, Кляшторныйға дейін созылып келе жатқан орыс ғалымдарының және ертелі-кешті айтылған шетелдік ғалымдардың зерттеулерінен туады. Олардың ойларын қорыта келе, оның үстіне, өз табыстарын жариялай бастаған осы күнгі өзіміздің ғалымдарымыздың сенімді ізденістерінен туады. Академик Әлкей Марғұлан, профессор Алтай Аманжолов, Әйтім Әбдірахманов, Қаржаубай Сарқытқожаұлы, Ізтілеуова, Шетін Жұмағұлов, тағы басқа жас ғалымдарымыз көне заманның көп сырларын сенімді түрде ашып келеді. Бір қызығы, бәрі де тарихшылар емес, филология ғалымдары.

Біздің бейілді-беделді жазушымыз Мұхтар Мағауин қазақ поэзиясының арғы шегін Шалкиіз, Қазтуған ақындар арқылы XV ғасырға апарып тірседі. Бірақ осымен тұйықталады деген жоқ. Оның ар жағында Сырдария бойында қырық шақты қалалар болғанын, ол қалаларда ән-күй, өлең-жыр боларын ескерген болу керек.

Х-ғасырда музыка теориясын жазған ұлы ғалым Әл-Фараби тұр. Ол дүние жүзілік көлемде Аристотельден соң екінші ұстаз аталады. Ол біздің Эльбрус, біздің Хантәңірі, біздің Гималай. Осы күні мен қыпшақпын дейтіндердің ғана ұлы атасы емес, барлық түркі тілдес төрт тұстығымыздың бәрінің асқар биігі. Өйткені ол заманда шығыс-батыс түркі хандығына кірген елдеріміздің бәрі де қыпшақ аталған.

XII ғасырда «Құлдар базары» арқылы қолға түсіп, ақырында Әзербайжанның ұлы ақыны Низамидің бірінші әйелі болған қыпшақ қызы Аппақ оқымаған адам болғанымен ішкі мәдениеті терең, өз елінің аңыз-ертегілерін, жырларын көп біледі екен. Низамидің атақты бес поэмасына алғы сөз жазған әзербайжан ғалымы Рустам Әлиұлы — қыпшақ қызы Аппақ Низамидің өз ақындығы ашылуына да, біздің әдебиетіміздің өсуіне де көп әсер етті, — дейді. Бұл мағынасы терең, үлкен сөз. Ұлы ғалым Әл-Фараби де, бір елдің көркем әдебиетінің көтерілуіне әсер еткен қыпшақ қызы да қара тақырдан шыға алмаса керек.

Біздің бұдан жоғарырақта айтқандарымыз VI—VIII ғасырлардың тұсындағы жәйлар болса, X—XII ғасырлар одан бірер бел кейін келетін соның жалғасы болмақ. Шалкиіз ақын мен Қазтуған ақынның арғы жақтары меңіреу дала емес. Олардың бергі жақтары батырлар жыры, ғашықтар жыры, Бұқар жырау, Шортанбай жырау, Махамбет ақын, Дулат ақын тағы басқалар арқылы ұлы Абайға келіп тіреледі. Бүгін біздің талқыға салғалы отырған әдебиет тілі жайлары да Абайдан басталуын заңды көрдік.

Ұлы ақын Абай атамыз «қазаққа қара сөзден дес бермеген» шешен адам. Мектеп арқылы оқығаны көп болмаса да, тоқығаны көп философ. Ой көздері артта қалған алысты да, алда келер замандарды да болжай алған, кертартпа заманын қарғап өткен. Аяқтап келгенде, оның безінгені:

Өңкей қырт,
Несі жұрт,
Бас қаңғырт!—

қазақ даласының байлары, сөз ұқпайтын топас басшылары болады. Бұл бағытта Абайдың барлық ой-түйіні атақты «Сегізаяқта» ағыл-тегіл суреттелген. Ұлы ақын қарапайым сөздердің қалай мағыналы боларын, қалай уытты, қалай екпінді, қалай жылы, қалай суық болар — сыр-сипатын ашып, ана тілімізге жан бітірген адам. Сондықтан да Әзербайжанның ұлы ақыны Низами сияқты Абайды да

қазақ халқының әдеби тілі ғана емес, барлық мағынасында тілін түзеуші, барлық мағынада сөз қасиеттерін ашушы дегіміз келеді.

Абайдың «көңілдегі көркем ой ауыздан шыға келе өңінен айрылады» дегені бар. Біз сол көркем ойдың не себепті өңінен айрылатынын сөз еткелі жиналып отырмыз. Мүмкін озық жазушыларымыздың еңбектері дүние жүзіне, одан қалды бүкіл советтер еліне тарап отырған кезінде мұндай мәселені қозғау олқы да көрінер. Өйткені біз тіл мәселесін, этимология, синтаксис деңгейлерінде көтермекпіз. Өйткені біз Абайдың «Қайран тіл, қайран сөз наданға қадірсіз» деген зарлы да зәрлі қайғысына тым-ақ жақындап келеміз. Өзімізді он жыл оқытуға шамасы келетін, оқыған надандарға айтуға тура келеді. Сондықтан, Абай зарының салмағы бізге он есе ауыр түсу керек. Жазушы тілсіз, сыншы қырсыз дерлік кезеңге келіппіз. Әншейінде айтуға аузымыз бармайтын осындай ауыр сөздерді айтпасына болмайтын кезеңге келіппіз.

Көркем әдебиет, ең алдымен, қай тілде жазсаң сол тілді жақсы білуді талап етеді. Соңғы жиырма жылдың ішінде біздің ана тілімізді жақсы білуден гөрі «білемін» деушілер көбейіп барады. Сөйте отырып, ана тілін менсінбейтін, қалай болса бұралай беретін жауапсыздықтарын жасыра да алмайды. Жауапсыздықтың екінші аты талантсыздық. Талант пен жауапсыздық, өтірік пен шындық, көлгірсу мен жанашырлық бір жүректе сыйыса алмауы керек. Жүрек — тазалық мекені. Сұлулық мекені, ерлік мекені, әділет мекені.

Енді біраз дәлелдер келтірейік. Мен бұдан 15 жыл бұрын

Жал-құйрығын түйдіріп жүйріктің,
Жүрексінем сақадай үйіріп тым...—

деген екі жол өлеңін сынап, осындай өлең жазған автордың ақындығына сене алмайтынымды білдірген екенмін. «Жүрексінем сақадай үйіріп тым» деген өлең бола ма екен депмін. Бұдан 11 жыл бұрын, 1974 жылы Бегділдә Алдамжаров деген жазушымыз «өрісті жыр өз аяғына тік мініп кеткен көрінеді» деп жазды. Табиғат дүниесінде өз денесіне өзі мініп алатын жәй қалай болмақ? Цирк акробаттары да көрсете алар ма екен осыны? (Қазақ әдебиеті» 1984.)

Алдамжаровтан екі-ақ жыл кейін Молдахмет Қаназов құлындаған биені «аяқтарына мініп жерден әлдеқайда жоғары көтеріліп тұр екен» деп жазыпты. Тағы да сол

жазушымыз ат туралы — «еш нәрсенің өнбейтініне көзі жетті» деп жазды. Ат солай ойлай ма, екен, сіре? «Басын шұлғып-шұлғып желдіреді». (Иесі емес аттың өзі). «Ашқан ернін соза сермеп ытырына жөнелді».

«Шетте тұрған ақшап бие әукесін созып соған икемдене береді» (бөтен айғырға).

«Сіңірі жуантып кетті». («Жұлдыз», апрель, 1984).

Шаба жөнелген ат ернін соза сермейді екен-ау! Бие айғырға икемделгенде әукесін созады екен. Әуке деген бұқада ғана болушы еді. Енді жылқы баласына да пайда болыпты.

Мұндай сөйлем құрылыстарын боршалап жатудың өзі ұят, әттең осынша өрескел былықтырмаларды журнал редакторларының сезінбегендері үлкен өкініш.

Біздің сенімді қаламгерлер қатарына келіп қалған Дүкенбай Досжанов та ана тіліне еркіндік жасай біледі екен.

«Ойдағы шағын ауыл тақырдағы асықша шашылды»,— дейді. Ауылды асыққа теңеу келісімді емес-ақ. Екінші, тақырда шашылып жатқан асық болмайды. Асықты ойнаған балалар шашады.

«Терезе сыртына сүйеніп сиыр мөңіреді». Сиыр терезеге емес, үйге сүйенген болар.

«Жылқының көзіне,— дейді Дүкенбай — бұратылған сұңғақ бойлы сұңғыла келіншек бейне табаны қара жолға тимей, таңғы аппақ будың бетімен қалықтап жүзіп бара жатқан аққудай көрінеді».

Бұратылған бойы аққуға ұқсай қояр ма екен? Жүзіп бара жатқан құс қалықтамайды, қалқиды. Қалықтайтын көл жағасының қамыстарын сағалай ұшып балапан аңдитын қара құстар. «Табаны қара жолға тимей»,— деген сөздер бұл сөйлемге тіпті де орынсыз кірген. «Қара жолға» демей, жерге тимей десе де сын қоймас еді.

Дүкенбай бір келіншекті «ақ тамағы үлбіреген тік түскен торсық мандайлы» деп суреттепті. Торсық мандай тік түсе қояр ма екен? «Сұңғыла», «торсық мандай» деген сөздердің мағынасы ұнамсыздық. Тағы бір жерде «білмегені бит ішінде жатқаны жездесі ішінен тілеп, өнер ашты» дейді Дүкенбай. «Білмегені бит ішінде» деген сөзге ұшырасқанда, оқырман жұрт неғып жиіркеніп қалмас екен! («Жұлдыз», апрель, 84).

Тегінде осы бір құйтақандай, титақандай, титтей, биттей деген теңеулер көркем әдебиеттен түгел шығарылып тас-талғаны дұрыс па деймін.

Менің бірталайдан бері үміт артып, жақын тартып жүрген жас ақын-жазушыларым бар. Солардың бірі Марат Қабанбаев еді. Биыл ғана басылып шыққан «Қала және қыз бала» деген жинағымен таныса келе недәуір өкпелеп қалдым. Жинақ тым шұбар тілді екен. («Жалын», 84).

Неге екені белгісіз, автор повесінің бас жағына кейіпкерлерін тізіпті: бір шал, бір қыз, бір мысық, бір кептер. Мүмкін кітаптың балаларға арналғаны көрініп тұрсын деген болар. Онысын кінәлау, әрине, орынсыз.

Сол бастамасында мысықты былай мінездемедепті:

«Шалдың жұмсағын кертіп жеп, жылысын жалап жүрген маубасы». «Шалдың жұмсағы» деген жасы үлкендердің қалжындарында қалыптасқан мәні бар сөйлем. Ол жағын жас жазушы білмеуі де мүмкін. Ал енді мысық — барлық жыртқыш андар сияқты — жұмсақты кертіп жемейді, жұлып жейді. Мұны да білмесе, білмеске соқтықпау керек.

«Қас қараймаса да сыбырлап құлаған миллион қиыршық көше қолаттарына ақ бозбала шымылдық салбырата-салбырата іліп қойды» депті.

Осы бір сөйлемнен бірнеше сұраулар туады. Қас қараймай тұрғанда қар жаумай ма екен? Қиыршық сыбырлап құлай ма екен? Жауған қарды, әсіресе, қиыршық қардың жауғанын салбырата-салбырата құрған шымылдыққа теңеу қанша келісімді? Жарамсыз құрылған сөйлем осындай жарамсыз сұраулар туғызады.

Автор бір жерде қызды былай деп суреттепті:

«Бүткіл болмысы, тұрған бойы «о» әрпі екен. Қоңыр тонның дөңгеленген бүрмелі етек-жеңі, толған айдай жүзі, түйме көзі бәрі-бәрі «о» әрпі». Автордың бұл жолдарына тексеріс жасамасақ та түсінікті болар. Бірақ күні жақындап қалған жүкті әйел болмаса екі бүйірі бірдей ісініп тұрған «о» әрпін қыз балаға ұқсата алмағанымды айта кетейін.

«Қол-аяғы бір тұтам кәрия күнге қасқасын қақтап тұрып...» дегені де жоғарыда айтылған шалдар қалжыңының бір түрі ғой.

Реті келіп қалғанда қоса кетейін — менің үш томдық шығармаларыма түсінік жасаған доктор Әбділхамит Нарымбетов қайда, қашан басылғанын көрсеткенде «Қазмембірікбас» депті. Әбділхамит ана тілін құрметтей білетін ғалым. Осы бір төрт сөзден құрастырылып бір атауға айналдырған қосақтамаға келгенде, оның бұрмалауға келмейтінін аңдамай қалса керек.

«Ашық жатқан қалың кірпік қақ жарылған ашылмалы көпірден несі кем»,— депті Марат.

Ашық жатқан қалың кірпік ашылмалы көпірге қалай ұқсамақ?

Тағы бір қызды автор былай деп суреттепті:

«Даланың қазы-қартасын, қаланың тортына қосып кертіп жеген қыз бұл ноқайбатқа айылын жисын ба?» Бұл сөйлемдегі қазы-қартаға тортты қосып кертіп жеп отырған қызға да айналақтамай-ақ қояйық. Тоқтамайық... Дегенмен Марат еңбектері кімге болса да үлкенге де, кішіге де қиналып оқитын шығарма екенін айта кеткен әділет болар.

Қарағанды мемлекеттік университетінің доценті Қайролла Нұрмұханов өте бір сыпайы адам екен. Ана тілімізге, әсіресе, көркем әдебиет тіліне қос-қостан кіріп жатқан дертті еппен болса да дәлелді түрде көрсетіпті. («Мәдениет және тұрмыс», апрель, 84.)

Қалыптасқан жазушыларымыздың бірі Қалихан Ысқақовтың «Тұйық» атты романының бір үзіндісінен танау деген сөзді жиырма рет кездестіргенін жазды. Мағзом Сүндетов те «Ескексіз қайық» романына танауды оннан артық пайдаланған екен.

Екеуі де сол екі тесікті былай пайдаланыпты:

«Етігінің танауына шырт түкірді».

«Жинаған отынның танауын бұзып от жақты». Осылай кете береді»,— дейді автор.

Елубаев Смағұл бұлардан асырғысы келгендей, есімдік ретінде танау жалғызсырап тұрған соң, оған үрді деген естістік қосыпты.

«Танауына самалдың кермал исі үрді».

«Танауға жабайы гүлдердің шырын исі үрді»

«Танауына тер исі үрді».

Танаудың көркемдік қызығы басылды-ау деген кезде, Софы Сматаев пен Кәрібай Ахметбеков танаудың қосындысы болған «үрдіні» біраз көтеріп әкетіпті.

«Суық ызғар маңдайдан ұрды»,

«Алғашқы сәулемен көзге жалтырай ұрды».

«Жалаңаш балтыр көз ұрды» (Софы)

«Жол ұрып шаршаған алып адам».

«Пышақ тиген тыртығы көзге бірден ұрады».

«Отырғызылған ағаштардың үлкені көзге ұрып тұр».
(Кәрібай)

Қайролла Нұрманов жолдастың мақаласы жарияланғалы 8 ай болса да сынға алынған жазушыларымыздың бірде-бірі ләм-мим деген жоқ. Мүмкін мойындап отырған шығар.

Мүмкін, көркем әдебиет жайында, тіл жайында не айтылмай жатыр деп елең етпеген болар. Бірақ, бұл мінезіміз жазушыға жараспайды-ақ. Атап айтсақ, жазушының өзіне зиян менмендік.

Мақала авторы 44 жасар, 82 жасар, 2500 жасар Самарханд деп жазатындар бар деп дұрыс көрсеткен екен. Тек авторларын атамапты. Мен де таба алмадым. Тегінде жасар деген өлшем жиырмаға дейінгі жастарға ғана айтылады дегені дұрыс. Бес жасар бала деу дұрыс. 80 жасар адам деуге болмайды.

Ырысбек Төгілбаев деген қаламгер «Лениншіл жас» газетінің бірінші бетінде былай деп жазыпты: (IX, 84).

«Төңіректі кәусар бұлақ сыңғырына бөлеп, екеуі қосыла күлді». (Бір қыз бен келіңшекті айтады).

«Қыздың іші қу» деген осы»

«Тіпті мұндайға дейін»...

Егер автор жазушылыққа талпыныс жасамаған болса мүмкін елемей-ақ өте берер едік. Ал, енді, теңеулерім бар, тіл көркемдігім бар деп тұрған жазушыларға соқпай өтуге болмайды. Сондықтан азғана тексеріп көрейік.

«Төңіректі кәусар бұлақ сыңғырына бөлеп екеуі қосыла күлді» деген сөйлемді татып көрмеген тәттіміз деуден басқа бағалау таба алмасақ керек. Бұларына «қыздың іші қу», «мұндайға дейін» дегендерін қоссақ, бәрі де көркем сөздің бетін күйелеу болып шығады.

Газеттің сол нөмірінде мынандай бір қателік кеткендік бар:

«Жоңғарлардың 1923—1927- жылдардағы шапқыншылығы кезінде екі жарым миллионға жұтап қалған қазақ халқы бір миллионнан аса адамдарынан айрылды» депті. «Лениншіл жасты» алдыратын жастарымыз Жоңғар шапқыншылығының қашан болғанын білмеулері де мүмкін, білгендері табан астында еске түсіре алмаулары да мүмкін. Сонда бұл шапқын совет дәуірінде болған болып шығады. Газет бұл қателерін әлі түзеткен жоқ. Тегінде газетке мәлімет алған М. Тәтімөвтің «Өркені өскен өлке» деген еңбегін қарап шығу пайдасыз болмайтын сияқты.

Біздің жас ақын-жазушыларымыз әдебиетке біз жастар тақырыбымен келеміз деп еді. «Асыл тастан, ақыл жастан» дейтін халық қағидасы бойынша жасы үлкендеріміз үлкен үміт еткенбіз. Ол үміт әлі ақталған жоқ. Саттар, Қасым, Баубек, Төлеген, Мұқағалилар туып-ақ еді-ау, амалың қайсы, өмірлері қысқа болды. Оларды атап мақтамайық. Бірақ, олар сенің жазушылық парыз-қарызыңды өтпей

кеткен жоқ. Сенің жазушы деген билетің Саттар екеуіңе бірге берілмеген, өзіңе ғана берілген.

Мұны батыра айтып жатқаным біздің жас жазушыларымыз өз замандастарының ірі бейнелерін жасауға бет бұрмай келеді. Үй ішілік, жеке бастық, әрі кетсе ауылдық ұсақ-ұландарға көбірек айналақтай береді. Ал заманымыз болса Ұлы Отан соғысында, бүгінгі еңбек майдандарында да нағыз реалистік ерлерді туғызды. Ғани, Әлия, Мәншүк, Төлеген Тоқтаров, Баубек сіздердің тақырыптарың емес пе? Қазақстан энциклопедиясына кірерлік Кәмшат, Ұлбалалар ше? Біреуі ауыл шаруашылығында әйел механизаторларының көшін бастаса, біреуі әйел күрішшілер көшін бастап келеді. Бұлардың соңында мындаған шәкірттері бар. Бұл тарихи өзгеріс, тамырлы жаңалық. Бұл тақырыптар өлең, очерктерге кірмей жүрген жоқ, бірақ, сомдалып жасалған бейне де жоқ.

Бұл қатарда өзінше ұзақ өмірлі етіп жасалған бір-ақ бейне бар. Ол — мың жасағыр атақты әнші қызымыз Роза Рымбаева жасаған Әлияның бейнесі. Қызымыздың дауыс құбылысы мұнша көп болар ма? Әлияның аянышты өмірін, ерлерше өлімін түгел баяндап шығады. Розаның «Әлиясы» дүниежүзілік музыка қорына кіріп қалды. Көркем әдебиетімізде жас ерлердің мұндай бейнесі жасалды деп айта алмаймыз.

Прозамыздағы тіл орашалақтығын біраз қазбаладық қой, енді соның мазмұн жағына, идеялық нысана жағына да біраз орала кетейік. Өйткені, түптеп келгенде, көркем әдебиеттің тіл мен мазмұны, идеясы біріне-бірі тірек, бірінсіз бірі өсе алмайды. Орашалақ тілмен маңызсыз мазмұн қолдасып жүрсе ондай шығарма өлі бұйым. Жоғарыда «ашқан ернін соза сермеп, ытырылып кететін» жүйрік (Молдахмет Қаназовтың «Саяқ» деген әңгімесінде) көк құнан үстінде бала-шаға емес, дардай адам — иесі «қышқыртып төбесіне қамшы үйіріп қояды».

Көк құнан үстінде иесі үш рет аламан бәйгеге түсіп, бірінші жүлдегер болған. «Теңбілкөктің басына бақ орнаған».

Содан соң күзге қарай үйіріне түскен.

Осы тұсқа азырақ аялдап, есі дұрыс қазақ құнанға мініп аламан бәйгеге түспейтінін, екі жасар құнанды үйірге салмайтынын айта кетейік.

Әңгімені аяқтап келгенде иесі «дода көкпарда» құлап өледі де, көк құнан бір қара ниет шомбалдың қолына түседі. Одан әрең құтылып, құм даланы кезіп жүріп, теңбілкөк ұялы қасқырға жем болады.

Әңгімеде «Айғыр әлдебір үмітпен оқыранып қойған» деген секілді малды адамға теңейтін сөйлемдер де көп.

Әңгіменің мазмұндық желісі Сетон Томпсонның «Мус-танг» дейтін әңгімесіне ұқсайды екен. Ол өте шебер жазылған. Орта мектеп жастарының елтіп отырып оқитын әңгімесі. Мен авторымызға тура сол әңгіменің өзін-ақ аудармаған екенсің деуге жақын отырмын...

Тұрысбек Сәукетаев «Екі дос» деген әңгіме желісін былай өреді. Ауыл... Тар бөлме... радио сөйлеп кетті. Әңгіме-күлкіні ерін ұшынан ағытып отырған ағайлар мен жеңгейлер секіріп-секіріп кетті. Би... Екі достың бірі — ҚазМУ-ді бітірген студент, музыка басталысымен екі-үш жігіттің шақырғанына бармай қойған бір қызды үйіріп әкетеді. Қыздың көзі университеттің ромбигіне қадалып, қуанып кетеді. Би біткен соң қызды жетелеп сыртқа шығады. Құмда-уыт қырға шығып алған соң, бір киер пенжагін аямай-ақ апыл-ғұпыл жерге төсей бастайды. Ар жағы айтпай-ақ белгілі жәй... Сол апыл-ғұпылдың үстінде бір адам ту сырттарынан шошырлық дауыспен ішін тарта шыңғырып қалады. Студентте ес жоқ, түс жоқ сілейіпті де қалыпты. Қыз етегін қағып, шашын түзейді. Автордың ойынша мұнысы натурализм емес, реализм. Осымен әңгіме үзіліп, шыңғырғанның кім екеніне көшеді.

Шыңғырып қалған Мақсұт деген жігіт әңгіменің бас геройы — студентпен бала жасынан, үй арасында үй жоқ, бірге өскен, мектепте бірге оқыған, намысқой, ержүрек болыпты. Оның шешесі де қайырымды, студенттің үйінің кір-қоңын жуып, үйін ақтап, есік-терезелерін сырлап, ақысыз-пұлсыз жалдап алған адамдай жүре береді екен.

Біреудің үйі өртеніп жатыр. Екі жасар баласы өртеніп жатқан үйдің ішінде қалған. Мақсұт сол оттың ішіне кіріп кетіп, баланы аман алып шығады. Бірақ, өзінің үсті-басы лаулап жанған от. Осы көріністі автор былай суреттейді: «Кенет қара түтінге қақалған есіктің аузы от құсты. Түнектен қарғып шыққан жирен құлындай жалы желбіреген жалын бері қарай ұшты».

Қысқасы Мақсұттың бет-аузы, барлық денесі күйіп, кейін күйіктен жазылып шыққанда, түсінен адам шошырлық болып қалған екен. Жоғарыда төсей салған пенжакқа құлай кеткен қыздың аты Айша. Мақсұт сол қызды бала жасынан жақсы көреді екен, әлі де ғашық. Бірақ қыз оны «жырық ерін» деп жеркенеді.

Бас геройымыз, студент, бала жасынан бері досы Мақсұттың қандай халге ұшырап қалғанына қынжылады,

мүсіркейді, әрине. Бірақ отқа күйіп шыққан кезінде де осы күнгі, он жылдан кейінгі бейшара Мақсұтқа достық қолын созбайды. Аяйды, өзін-өзі тілдейді. Сол небәрі. Оқиға өріміне екі жігіт, бір қыз үшеуі үш жақта жүріп қатынасады. Мұндай шығарманы мақтай алмасам керек. Достық та жоқ, қастық та жоқ. Журналдың жиырма бетін алып жатқан әңгімеде оқиғаға араласа алмаған қайран сөз үйілді-төгілдіге айналып қала барған.

Дүкенбай Досжановтың «Сексеуіл шоғының қызуы» деген повесінде шамалы селкеуліктер кездеседі.

Азамат деген жігіт көрші ауданнан өз еркімен бір қызды алып келіпті. Той болғалы жатыр. Қыздың жездесі Абылай деген адам қызды өз үйіне қайта алып кетуге келіп, жанжал салып жатыр. Неге дейсің ғой? Қыз: «Ата-анамның қарғысы мені оңдырмас, менікі қате болған екен», — депті. Осы «әрі тарт, бері тарттың» тұсында ауылға бір этнограф Уәкіл деген жігіт келген. Дел-далға ұшырап отырған ауыл сол Алматыдан келген төренің әділетіне жүгінгілері келді. Уәкіл бас тартқан жоқ, араласа кетті. Қызды шақырды, қыз кел-мепті.

Сол екі арада ет келді, коньяк келді. Қыз жездесі этнографтың сұрауы бойынша сол маңайда тұрған «Келіншек төбе» деген ескілік ескерткішінің аңызын айта бастады.

Баяғы заманда бір сұлу келіншек болыпты. Өзі күндік жерден көретін қырағы екен. Күйеуі аң аулап жүріп итіне алдырған қарақұйрықты атына өңгеріп жатқанда, сапысы жерге түсіп кеткенін байқамағанын қырағы келіншек көріп тұрыпты. Сапыны тауып әкелуге жіберген қайнысының қайда жоғалып кеткенін қырағы келіншек көре алмапты. Асығыс атқа мініп, іздеп шықса ескі бір ғимараттың қасында қайнысы өліп жатыр. Келіншек оны көмеді, әрине. Келіншек сол әуремен жүріп аулына жау шапқанын көреді. Ауылды шапқан Қоқан бегі екен. Амал жоқ, келіншек бекпен келісім сөзге келеді. Бек келіншекке ғашық екенін айтады. Аяғында келіншек өзі еріп жүрсе, ауылына тимейтінін айтады. Келіншек осыған келісіп, бектің қолына еріп кете барады. Келіншектің киесі ұрып, жау қолы бегімен Үргенішке жетпей құм астында қалыпты. «Келіншек төбе» соның ескерткіші.

Шәй үстінде агроном екінші аңызды бастап еді, бірақ оның айтарын сыртта гүжілдеген машина даусы бұзып кетті де, шәй құйып отырған әдемі келіншек өз естігенін айтты:

— Ол өзі қол бастаған қыз екен. Аты Апақай, Сауран қызы. Қалдан-Серенмен алғаш кездескенде, азғана қолмен-

ақ көп ерлік көрсетіп, жеңілмепті. Қара қалмақ ханы қызды оңашалап алып қанша қуса да жеткізбеген. Қалдан-Сереннің жебесі қыздың дулығын қақ айырып кетсе де құламаған. Қалжыраған Саураннан елші келді. Барлық байлығымызды өзіміз артып-тартып берейік, қаламызды қиратпасын,— депті Сауран.

— Ақбоз атты қатынды қоса бермесендер, қаланды жермен теңеймін!— деді Қалдан-Серен.

Апақай қыз қаланың қазынасын алып Қалдан-Серенге өзі келіпті. Қалдан-Серен қасындағыларын «әрмен» қуып тастап көсілтіп келіп «қыпшақ сұлуының сауырынан қақты, сар даланың бетімен сырғи сусып сағымға жұтыла берді».

«Содан соң сары шатырын оқшау тіккізіп, қасына қыпшақ сұлуын алып, түзге шықпай ошарылып жатып алды».

Оныншы күні күзетші шатырдан рабайсыз үн естіп, кіріп барса, жолбарыс терісінің үстінде қос дене жұбын жазбай апалаң-топалаң болып жатқандарын көреді. Біреуі сыңсып жылап жатқандай естіледі.

—Тәуіпті шақыр!— деді.— Қыз ауырып қалды.

Тәуіп келіп қыздың тамырын басты. Быртық бармақтарымен отаулы кеудесін мытыды. «Мал болмайды»— деді. Ақырында батыр қыз бақи дүниеден фәни жалғанға жөнеле берді». «Келіншек төбе» соның ескерткіші.

Өлген адам фәни дүниеден бақи дүниеге жөнелуші еді, Дүкенбай керісінше келтіріпті.

Келіншектің әңгімесіне этнографтың көңілі бұзылып кетті. Баяғы сұлу Апақай осы болмасын, Апақай өлмей-өшпей осы келіншекке айналып жүрмесін деп елти отырып, алдындағы қымыранын төгіп алды. Келіншек оны түсіне қалып:

— Үлкен бөлмеге төсек салып қойдым. Дем алыңыз,— деп жүзін ашып жымып, шығып жөнелді».

Бұл кезде Азамат пен оған көңіл қосып, өз ризалығымен еріп берген Өтіргүл, енді ерлі-зайыпты деуге келіп қалған екі жас, кешке қарай дем алып қайтуға бір төбешіктің басына шығып еді. Қыз, қыз емес-ау енді келіншек болған Өтіргүл жайдан-жай жылай бастады. Есіне бұдан бұрын танысқан, қайда шақырса да бара беретін жігіт, сот тергеушісі түсті.

«Жигули» машинасымен шомылып келейік деп, Сырдарияның жағасына да апарған. Жалқындаған масаты үстінде жатқан қыздың көйлегіне күннің алауы қан болып жұққан...

Ертеңіне әке-шешеден рұқсат сұрауға келер деп дәмеленіп еді, жігіт келмеді. Қыз телефон соғып еді, жігіттің қазір сөйлесуге уақыты болмай шықты. Сол зәбірге шыдай алмай Азаматтың етегінен ұстап қашып келіп еді, ол жантопай маубас түйенің өзі екен...

Бұлардың әңгімелері осы неғайбыл жайға тіреліп, тағы үзіледі де, сөз кеше айтайын дегенін айта алмаған агрономға тиеді:

— Менің әкемнен естігенім былай,— деп бастайды агроном,— бір қуаңшылық жылы ел жаман ашығыпты. Сонда қасында бидайдай меңі бар, шекесі торсықтай, жүзі ашаң Апақай деген қыз: арық қазайық, дариядан су тартайық депті. Ауыл мақұлдайды. Диқан баба — «Ауыз батыр, қол қорқақ», әйда, кірісейік,— дейді.

(Дүкенбай қазақтың «көз қорқақ, қол батыр»— деген мәтелін де теріс қаратып пайдаланыпты. Егер мұнысы бір жаңалығы болса, өзі дәлелдей жатар).

«Былайғы дилы дүрмек,— дейді Дүкенбай — Апақай сенен бәріміздің де дәмеміз бар. Қайсысымызды қалайсың?»— депті.

«Апақай» аумақты жанарын ашып-жұмып:— Мақұл,— депті — әрқайсысына қырық қадамнан жер өлшеп берем. Күншілік жердегі Найзатөбеге кімнің кетпені бұрын тисе, мен сол жігітке бұйырамын!

Бұдан кейін де осындай сөздер көп. Ақырында арық бітіп, су Найзатөбеге жетеді. Бірақ, асау Сырдария бір тасығанда бұрма арықтың сағасын бұзып кетеді. Арық қаңсып қалыпты. Енді жаңа саға ашу керек.

Ол үшін тасып жатқан дарияға беліне қырық құлаш арқан байлап алып Апақай түседі. Саға ашылды. Арыққа долдана құлаған су Апақайдың өзін де сүйрей кетеді. Арқанның бір ұшын ұстап тұрған аңқау жігіт арқаннан айырылып қалады. Тәулік өте Найзатөбеге жетіп өлген Апақайдың денесі табылады. Этнографтың іздеп жүрген «Келіншек төбесі» осы Апақайдың ескерткіші екен.

Бұл кезде Азамат пен Өтіргүлдің арасы былай бұзылыпты. Әуелде Өтіргүл бұзылды-ау деп қалсақ, енді көрші жігіт бұзылыпты. Үй іші неге екені белгісіз тас-талқан, Азамат жұмысқа кетіп қалған. Араққа тойған, сыйлығын алған жездесі енді балдызын Азаматтан айырмауға жанталасып жүр. Агроном қашып жүрген Азаматты іздеп кетті.

Тойшылар мәз-мәйрам, ішерін ішіп, жерін жеп, қонақтап жүр... Сұлу келіншек жібектей есіліп, жайрандап жүр. Жоғарыда айтылған аңыздардың бір сілемін этнограф ғалым

да біледі екен, енді сол сөйлеп кетті. Оның айтуынша, Ақ-аба деген кілем тоқитын, ши орайтын, көркемдік тілін білетін асқан шебер қыз болыпты. Жұрт оның өнеріне танданып-талығып қарайды екен. Бар өмірін сол шеберлігіне беріп, опасыз дүниеге көз салмай, ойын-күлкіге бой ұрмай өтіпті. «Келіншек төбе» соныкі болуға мүмкін.

Автордың бұл повесі «Жұлдыз» журналының қырық бес бетін алыпты. Төрт аңызға араластырыла берілген бүгінгі екі жастың үйленуіндегі бұралаң-бұрыс мінездері әшейін ат үсті, мағынасыз бірдеме ретінде берілген. Бүгінгі жастардың бейнесі де емес, үлгісі де емес, қызықтыра да алмайды, бездіре де алмайды. Дәмсіз де тұзсыз келеке сияқты. Айналасы екі кейіпкер — қыз бен жігіттің бетпе-бет кездесіп, не ұнатқан, не жеке көріскен жүрек арпалысы да жоқ. Олардың не болып жатқанын басқалардың аузынан естиміз. «Келіншек төбені» зерттеуге, бірдеме жазуға келген этнограф келіп түскен үйінен бір адым шықпайды. Тек әркімнің аузынан аңыз естіді де қайтып кетті.

Тегінде ескі аңыздар мен бүгінгі жастар үйленулерінің қабаттасуы ешбір жағынан үйлесіп тұрған жоқ. Мен осы екі жастың әңгімесін алып тастап, «Келіншек төбе» жайындағы аңыздарды бөлек еңбек етіп бастыр деген кеңес берер едім Дүкенбайға. Әсіресе, «Оғызнамәні» үзіп-жұлып алмай, оқырман оңай ұғынардай етіп берген дұрыс болар.

Повестің аты — «Сексеуіл шоғының қызуы». Осы ат өткен заманды меңзей ме, жеке кейіпкерлерді тұспалдай ма, әлде болмашы қызуға шыдай алмайтын бүгінгі жастарды бейнелей ме? Мұнысын мен ажырата алмадым.

Автордың тілінде толып жатқан ақау бар. Жоғарыдағы келтірілген мысалдарға тағы да ондаған олақ сөйлемдерді қосуға болады.

«Үні іріді».

«Қарып отырып жүрек басы мұздады».

«Қарашығы өткір, жанарының алмасы бар».

«Дилы дүрмек».

«Қоқан бегі, түнемесі денесі қызып...» (түні бойы дегені)

«Күйектей салқын шаң тұрып...»

«Тарғыл дауыс отырғандардың құлағын тесті».

«Соңына жалт қайрылды...» т.т.

Әсіресе, фразеологияға айналып кеткен, мағынасы айқын, логикасы дұрыс «Көз қорқақ, қол батыр» деген сөйлемді «ауыз батыр, қол қорқаққа» айналдырып жібергені жаныңа бататын жаңалық! «Фәни дүниеден бақи дүниеге көшті» дегенді қара қазақтың өзі дұрыс аударып алған:

«өлген тірілмейді»— дейді. Дүкенбай оны «өлгендер дүниесінен тірілер дүниесіне көшті»,— деп аударыпты.

Фәни — арабша жалған дүние, осы дүние. Бақи — о дүние, мәңгілік дүние. Қазақ мәңгібақи деп те айтады.

Кәкен Хамзин ана тілін теріс қақпайға салып қорламайтын, өзіндік жатық почеркі бар жазушы. Бірақ, әңгіме желісін тым созбаққа салып идеясын шашып-төгіп алады. Мысалы үшін «Тіршіліктің төрт мезгілі» деген новелласын тексеріп көрейік. Әңгіме тақырыбынан философиялық толғаныс күтесің. Оқи келе, ол үмітің ақталмайды, жастар арасындағы тәртіпсіздікке кездесесің де жазушыға өкпелеп қаласың.

«Қауынның жіңішкелеу бір тіліміндей жүдеу Ай аспан өресінде қабыршықтала кеуіп бара жатқандай». (Қандай дәл теңеу, қандай сұлу құралған сөйлем) «Жер мен көк іңір қараңғылығына басын сүйей тынши қалыпты». (Қандай поэзиялық тіл) Осыдан кейін әңгіменің сюжеті басталады.

Ерте есею (акселерация) кезеңінің орта мектебінде оқитын ұл-қыздары да ерте есейген. Әнуар мен Оля теректің бұтағында отыр. Шөптеуден қайтқан Богдан деген оқушы мәшинеден түсе сала Ламара деген қызды шақыруға жұмсайды. Өзіне көзін сүзіп келіп тұрған Анюта деген қызға «араға түспеші, әзәзіл болмашы»— деп қауып тастайды. Ламара да кешіккен жоқ, тез жетті. Енді Богдан екеуі қолтықтасып алып кетіп барады. Әнуар мен Оля да солардың соңына түсті. Аналар кірген үйдің терезесінен қараса, Богдан Ламараны тізесіне қондырып алып, сүйеді-ай келіп! Ламараның денесі былқ-сылқ... О-хо-хо!..

Оля солқылдап жылап жіберді.

— Неге жылайсың?

— Мен ананы жақсы көрдім.

— Кімді?

— Богданды... О, аһо, аһо, Соны!

Әнуарға үнсіз еріп жүретін Оля Богданды сүйетін болып шықты. Әнуар жүгіре жөнелді... (Бұл оқиға желісінің бірінші бабы).

Әнуар ностальгия күшімен ауылға келді. Ламара Ақмолада, ауыл шаруашылық институтында, Богдан Барнауылда, Анюта Талдықорғанда, техникумда. Яхия Семей мал дәрігерлік институтында. Оляжан, сен қайдасың?

Ламара Яхиямен қосылып кетті. Богдан жанжал сала келді: «Тыншыңдар, ғаріп пенделер!» Менен өткен сорлы жан жоқ. Ламарадан алданған екенмін деп бүкіл дүниені мансұқ етпеймін. Мен Анютаға үйленемін»— деп тұр.

— Мен ше? Біздің Анюта екеуміздің уәдеміз бар ғой!— дейді Әнуар.

— Жок, ол мені сүйеді. Саған амалсыздан уәде берген, Анюта менікі.

Баяғы мектептен бірге оқыған жастар тойға жиналып келіпті. Ақмоладан, Семейден, Барнауылдан, Талдықорғаннан... Анюта мен Богданның тойы.

Бұл да бола бермейтін бас қосу. Бұлардың алғашқы көрінулерінен бері он бес жыл өтіпті. Ламара мен Яхияның бес баласы бар. Сонымен жинақтап келгенде, Богданның сүйген қызы Ламараны Яхия жеңіп алды. Әнуардың уәделескен қызы Анютаны Богдан тартып алды. Әнуарға Оля қалды. Ол оның сүйген қызы емес. Таңдаудан өте алмай қалған қыз.

Сонда осы әңгімеден қандай үлгі-өнеге қалды? Ештеңеде қалған жоқ. Әңгіменің аяғында автор «Жылымықты күтейік»— деп тоқтайды. Бұл баяғыда Эренбург айтқан сөз... Оның үстіне осы күні қандай жылымықты күтпекпіз?

Осы ойларымды Кәкеннің өзіне бетпе-бет айтып едім, автор қарсылық жасамай қабыл алды. Мен сонысына риза болып қалдым. Шын-ақ жазушы боларына шүбәм қалған жоқ.

Енді аздап драматургия тіліне тоқталайық: Әуелі ескерте кететін бір жалпы жаңалық — біздің ақын-жазушыларымыз шығармаларына ат қоюға шебер. Шығарманың мазмұнымен қанша шалғайласып жатса да мейлі, аты әйтеуір көз тартады, көңіл аударады. «Шоқ жұлдыз», «Замандастар», «Жасампаздар» деген кітап аттары кімді болса да қызықтыра алады.

Осы үш кітапқа жиырма төрт драмалық шығармалар кірген. Біреуін «Жалын» баспасы, екеуін «Өнер» баспасы шығарған. Көпшілігі өлкелік, облыстық театрларда қойылып жүрген көрінеді. Жақын арада аяқталған мәдениет министрлігінің бәйгесіне елуден астам драматург қатынасқан.

Сонда ең кемі елу драматургымыз бар деп айта аламыз ғой! Бұл кедейлік емес, әрине. Бірақ шығармалардың іштеріне үңіліп қарасаң байлық та емес екен. Үш кітап болып басылып шыққан драмалық шығармалардың басым көпшілігі орташа, орташалау десек, әділеттен аттап кеткен болмасақ керек, біразы өлі бұйымдар.

Міне, Амантай Сатаевтың «Жас қайраты елімнің» деген пьесасын алып қарайық. Бас кейіпкері Ғани Мұратбаев, атақты Ғани, күні кеше басына ескерткіш орнатылған Ғани. Ғани реалистік өлшемде алсаң да, романтикалық өлшемде

алсаң да көтере алатын ірі тұлға. Сол Ғаниды драматург қалай көрсеткен?

Ғани газет гранкасын қарап отырады, Ғани аш-арық балаларға жәрдем беру үшін солармен қарта ойнап ақша ұтқызады, бір жетім қызды екі саудагердің сауда-саттығынан босатқысы келеді, босата алмайды. Қу саудагерлер оны адастырып кете береді. Аяқтап келгенде, алысып жүрген саудагерлермен айдалада кездейсоқ ұшырасады да ұстайды. Қорғап жүрген қызы оққа ұшады. Ғани басмашылармен күресуге шығады. Бірақ ол күресте не істеді, жеңді ме, жеңілді ме, ол былай тұрсын, кездесе алды ма солармен, мұның бәрі белгісіз қала береді. Мен осы шығарманы өлі бұйым деймін. Автордың өзге орашолоқтығын былай қойғанда, пьесада Ғанидың өзі жоқ. Оның орнында екінің бірінің қолынан келе беретін ұсақ лаңның адамы бар.

«Жасампаздар» жинағындағы бір «жасампаздық» келбеті осы.

«Жасампаздар тобындағы тағы бір пьесаның аты — «Кімнің тойы?» Авторы — Шәрбану Құмарова.

Пьесада төрт пенсионер шал, төрт күйеуге шыға алмай сарылып отырған қыздар бар, төртеуі де Бегалы деген шалдың қыздары. Бір қызы, Жағыпар қолы ұзын жігіт, Бегалының үйін молшылыққа толтырып жүретін еді, енді ол бұлақ бітелді. Бегалы қатты қысылып қалды. Сөйтіп отырғанда ең кіші қызы біреумен қашып кетті.

Бегалы шал қайтып келген қызын алпысқа келіп қалған адамға өзі ұсынады. Ол азар да безер жолағысы келмейді. Жүрегім қысып барады деп қашып жөнеледі. Бегалының тағы бір қызы қандай оймен келгені белгісіз, төрт пенсионердің әйелі қартайған біреуінің үйіне келіп, сонымен қалжындасады. Пенсионер шалда қызбен қалжындасатын қандай қауқар болмақ, ол өзінің жас кезінде, белсенді кезінде қалай үйленгенін айтады. Осымен шымылдық!

Ал біз осыдан қандай қызық, қандай жасампаздық көрдік? Өзгесін былай қойғанда осының пьесаға қай жері ұқсап тұр? Автор пьесасын «эксцентрикалық музыкалық күлдіргі драма» депті. Экцентрикасы қай жерінде, күлкілі драмасы қай жерінде? Мен күле алғаным жоқ, осындай құнсыз, ұсқынсыз бірдемелерін баспаға ұсынуға ұялмайтын авторлар әлі де бар болғанына мұңайдым, өкпеледім, ренжідім.

Жоғарыда прозамыздағы жайлар сөз болғанда жазушы Дүкенбай Досжановпен бір кездескен едім, драматургияда тағы кездестім. Алдын ала айта кететін бір жайлар туып

қалды. Не мен Дүкенбайды түсінбеймін, не Дүкенбай әр жанрдың өзіне тән тілі, сөйлем құрылысы, идеялық жүктері, талаптары болатынын елегісі келмейді. Бұл күнге дейінгі әдеби тілімізге де, жанрлық жөн жосығымызға да жоғарыдан қарайды. «Шоқ жұлдыз» жинағында Дүкенбайдың «Кісі ақысы» деген драмасы басылып шығыпты. Әуелі оның тіл жағына тоқталғым келеді. Дүкенбай пьесасын былай бастапты:

«Мал қоздап жатқан боз қылшық көктем кезі. Қой сарыны»,— депті. Қазақ тілінде қой ғана қоздайды. Сиыр бұзаулайды, жылқы құлындайды, түйе боталайды, т.т. Боз қылшық көктем де бола қояр ма екен! Қойда қандай сарын болмақ? Тегінде осындай үйлесімсіз, тіл кемістерін Дүкенбай жаңашылдық деп ойлайды-ау деймін.

Жалпы алғанда жатық сөйлейтін райком секретары Ақбота бір ретте:

— Көп құдайдың басы қашан піскен,— деп қалады. Мұнысы біріңе-бірің бағынбайды екенсіндер, бірліктерің, тізе қосып қимылдауларың жоқ дегені. Арғы жағы қазақтың «екі қошқардың басы бір қазанға сыймайды» дейтін сөйлемінің ит сілікпесі ғой!

— Жарқыным, әзірейілдің жаналғышы құсап құлақты жеп қойдың ғой!— дейді совхоз директоры Жолбарыс. Әзірейілдің қасында тағы бір жан алатыны бар болып шығады. Сөйлемнің дұрысы — «жан алатын әзірейілдей» болатын.

Зоотехник кемеңгер «желкемізді тулақ, жүйкемізді жарғақ стіп бітті»,— дейді. Желкең тулақтай, жүйкең жарғақтай бола алмайды, әрине.

Бұл «жарғақ құлағымыз жастыққа тимей жүргеніміз» демекші болғаны.

«Күйекті күйлі саулыққа салдым»,— дейді директор. Саулыққа күйек салайық деп бұған дейін бір пенде айтты ма екен сірә?! Саулыққа күйекті былай салады деп автордың өзі де көрсете алмас деймін.

«Әне, міне» дейтін екі ашық дыбысты әріптермен тұратын сөздерді Дүкенбай «Әні, міні», деп тұншықтырып тастапты.

Жә, жетер... енді пьесаның құрылысына келейік. Совхоз құрылған күннен бастап қылмыс ортасында. Совхоздың директоры — Жолбарыс деген коммунист аудан орталығынан бір сұлу қызды ала келген екен. Сұлу келіншек Айша қойды бағып-қағуда жұмысы болған емес. Солай бола тұрса да биыл, міне, үшінші жыл «озат қойшы» деген атаққа ие болыпты. Логика қайда дейсіздер ғой? Логика мынада: жыл-

да басқа отарлардың қозыларын Айшаға қосып беріп, директор Жолбарыс Айшаны «озат қойшы» атағына жеткізіпті. Биыл Айшаны жоғары наград, депутаттыққа өткізуге әзірлік жүргізіп жатыр. Мұның аты қылмыс па, жоқ па? Өткен, Айшаның атына жазылып жүрген комплексті шаруашылықта биыл күй жоқ; қойлар көтерем, іш тастау көбейіп барады. Жүз қойдан жүз отыз қозы алу түгіл, жүз қозы алынары да шүбәлі. Енді қайту керек?

Айшамен бәсекелес Мамырай деген қойшының отарын апатқа ұшырату керек. Жемшөп бермеу керек. Ол пайданылатын скважинаны бүлдіріп тастау керек. Айтылды — болды. Мамырайдың құбырын таспен толтырып тұншықтырды да тастады. Енді үні өшкен скважина, таспен тұншықтырған мың метр тереңдігі бар құбыр аршылмайды. Мұның аты не, қылмыс па, жоқ па?

Мамырай қойшы зар қағып жүр. «Су... су... су! Үнемделген жемшөп түр. Қой қоздап жатыр. Тым болмаса, жас қозыларға жемшөп бер...» Жолбарыс директор Мамырайдың мұң-зарына міз бақпайды.

Мамырай отары қырылып қалса да, Айшаның отарына одан келер ұтыс жоқ екені анықталып келеді. Енді қайтпек? «Қайтсең — өйт, маған наград керек!» — деп, Айша зорығып жүр...

Директор Айша сұлуды Мамыраймен «достасуға» жұмсайды. Қайтсе де Мамырайдың табыстарын Айшаға аударып беру керек. Бұл — Жолбарыстың ылғи қолданып келе жатқан әдісі.

Айша көнді. Мамырайға келіп ойнақыланды, бетінен сүйді. Момын Мамырай сеніп қалды. Бір сүйгізсең болады, — деді.

Айша оны түнде бірге болуға, қонаққа шақырды. «Одан да тәттісін татарсың!» — деді. Мамырай бәріне риза. Наград та, депутат па, қайсысына болса да Айшаны ұсынуға бел байлады. Уәде етті. Кейін уәдесін орындап шықты.

Мораль қайда, ар қайда, ұят қайда деп сұрағыларыңыз келсе, оны автордың өзінен сұраймыз.

Жолбарыс директор мен Айшаның айла-шарықтарын райком секретары Ақбота бұзып жіберді. Скважинаның адам қолынан тұншықтырылғанын ашты, директордың Мамырай отарын өз қолынан апатқа ұшыратқысы келгенін түсінді. «Озат Айша» деген қойшы жоқтығын да білді. Оның арғы жағы белгілі ғой...

Сонымен қылмыстар ашылды. Арам қылықтардың жолы да кесілер-ау, тыйылар-ау. Дегенмен көңілде бір күдік те

қала береді. Совхоз болған соң, онда партия, комсомол ұйымдары да болмақ. Адал адамдар да болмақ. Бүгінгі жағдайымызда осынша жүгенсіздік болуға мүмкін бе деген сұрау қоюымыз орынды ғой деймін.

«Халық айтпайды, айтса қате айтпайды» деген мәтеліміз барын еске алсақ, мал өсірушілер арасында төл ауысып, кезектесіп озық атағын алады деген қауесет көптен бері ауызға алынып жүргені рас. Жеке бір жағдайларда шын да болар. Дегенмен, бір совхозда осынша қылмыс, осынша бассыздық жылдар бойында гүлдене беріпті дегенге ішің сене алмаса керек. Автор көзбояушылықпен, өтірік ақпарлармен күресу керектігін қатал түрде, тереңнен қамтып қойғысы келген идеясын мен барынша қатты қолдағым келеді. Бірақ, қандай идея болса да шеңберден шығып кетсе, оның аты — шындыққа қиянат, екінші түрде айтсақ, оқырман да, көрермен де оныңа сене алмайды. Дәріні көп салсаң, бытырап кетеді. Нысананға оғың тимейді. Драмалық жағдай да тұмайды.

Игорь Саввин мен Жұмабай Тәшеновтың «Студенттер» деген күлдіргі пьесасын оқығанда таң қаласың. Уақиға жоғары дәрежелі мектепте өтеді.

Комсомол ұйымының мүшесі, «семіз сумка» асынған Айнагүл деканға келіп:

— «Біздің факультетте чепе! Басымыз кететін болды, басымыз! Кошмар!»— дейді. Не болған сонда? Шарапат — группорг екен. Өзі сұранып босанып, орынына Архимед студентті ұсынған. Кошмар!!! Кошмар!

Әуелі недәуір енжар отырса да, Архимедтің группорг болғанын естіген соң, деканның да көзі бақырайып кетеді:

— «Бағынбайтын банда» атанған группа тағы басын көтерген екен ғой. Апат басталмаса игі еді. Өткен жылы неге пенсияға шығып кетпедім!— деп өкінеді. Бұл группа бірінші курста «Долой питекантропа, да здравствует гомо сапиенс» деген құпия қоғам құрған. Қазір Архимед іске кірісіп, «икс плюс игрк» деген операцияның жоспарын жасапты. Кошмар! Айнагүл қорқынышты қобырата түседі. Бірақ ешбір ұйым, ешбір операция жоқ.

Декан әлденелерді анықтау үшін бұрынғы группорг Шарапатты шақыртып еді, оған ере Темір, Мәдина келді. Ұзамай Ғыли, Ұлтарак деген студенттер келді. Сұрау біреуақ: «Шарапат неге босанып кеткен?» Ол сұрауға ешкім жауап бермейді де, сөз Архимедке көшеді.

Архимед неге группорг бола алмайды.

— Соңғы сессиядан кейін оның құйыршығы екеу болды, — дейді Айнагүл. «Құйыршығы екеу болды» дегенді көрерменді күлдіру үшін-ақ қолданған болар, бірақ құйрық дегенді құйыршық депті деп оқырман жұрт авторларға күлдері де мүмкін. Дегенмен, құйыршық деген сөз кітаптың бір бетін алады. Архимед келеді. Ол да группорг болмау үшін «менің құйыршығым бар» — депті. Құйыршығы бар кісі группорг бола алмайды деген заң жоқ депті оған. Құйыршығынды құрт депті жолдастары, тағы, тағылар, бірақ құйрық (хвост) құйыршық еместігін ешкім білмей айта берген.

Архимед жұмысты қайта құрмақшы, ән айтамыз, би билейміз деп, деканның кабинетінде гитара тартып, билеп кетеді.

Деканды да, деканатты да студенттер басынып кеткен. Оларды сырттан жамандаса да, декан мен куратор, көздерінше ауыз аша алмай, ықтай береді.

«Жаңашыл Архимед» деканға: «Ушинскийдің системасы, Макаренконың системасы дейміз, тағы бір система керек емес пе?» — дейді.

— Мүмкін, мүмкін... Сіз осы жаңа системаны таптыңыз ба? — дейді декан.

— Ие, таптым. Қазір түсіндім, отырыңыз. Шарапат пен Темірдің тобын әзірлеп жатырмыз. Тойға төмен бағасы жоқтарды, лекцияға қатынасып жүретіндерді ғана шақырамыз. Төмен оқыса шақырмаймыз. Біз осындай эксперимент жасаймыз, бес студентті эксперимент қып көрдік.

Қысқасы, декан студентінен қысылып, Архимедтің құйыршығын кесіп, кітапшасына баға қойып берді.

Осылай кете береді, жастар үйленеді...

Декан үйленгендерге жол болсын айтады.

Жоғары оқу орындарында кемшілік жоқ деп айта алмаймын, әрине! Әсіресе, жоғары білімдері болғанымен, тіл білмейтін жазушылар сол орындардан келеді. Жоғарылы-төменді оқу орындарына айтылар сын, қойылар талап жоқ емес. Бірақ, мына авторларша оқу орындарын сықақ, келемежге салуына қарсылық білдіргім келеді. Қазіргі бүкіл оқу, оқыту системасын қайта құрып жатқан кезде ойланарлық мәселе көп, бірақ келемежге орын жоқ. Ойнамаспен ойнамайық. Қадірлей білуді қадірлейік.

Соңғы жылдардағы драмалық еңбектерден мен екі туындыны авторларының елеулі табыстары ретінде атап өткім келеді: Қалмұқан Исабаевтың «Сапар сыры», Дулат Исабековтың «Мұрагерлері» қатал сын көтере алатын бағалы шығармалар.

Қалмұқан Ертіс-Қарағанды каналы сияқты өте маңызды, әрі ауыр тақырыпқа батылдық жасаған. Ауыр тақырыпты жеңілдетпей, бар салмағымен көз алдына әкелудің кілтін тапқан. Каналды мыңдаған механизмдер арқылы қазып бітірсек те, драмалық шешімі адамдар арқылы сенімді түрде берілген. Уақиға көз алдыңнан кете бермейді. Көлденең қосындылары жоқ. Ақыл-ой, білім майданы үздіксіз де үздіксіз. Жас ғалым, совет жасы, инженер Қабылан басқа ғалымдармен бірге өз әкесінің қателіктерін де толығынан ашады.

Бұдан кейін канал құрылысының жас ғалымның жаңа жоспарымен аяқталарына сенесің. Осымен шымылдық.

Біздің жас драматургтеріміз уақиғаны тоқ етер жеріне жеткізбей аяқтайтын, кинода көп қолданатын әдіске көшіпті.

«Арғы жағын айтпаймын,

Ішің білсін... әлу-ай!»— дейтін өлең болушы еді, бәрі де соны істеп жүр.

Ал мұның екі жақты мәні бар! Екеуі де шартты шешім. Біреуі көрерменнің ойлауына орын қалдырады, бірақ, автордың өзі қалай шешкені көрінбей қалады. Шебер аяқтаған ба, жоқ па? Кейде олай емес, уақиғаның өрімі бар да түйіні табылмағандығын да көрсетеді. Қалмұқанның «Сапар сыр-ында» ол қашқалақтау жоқ, түйіні айқын, көрерменнің ойлауына уақиғаның өрісі жеткілікті материал береді. Осындай туындының Әуезов атындағы бас театрымызда осы күнге дейін неге жүрмей келе жатқаны маған өте түсініксіз.

Дулат Исабековтың «Мұрагерлері» бүгінгі ең басты мәселемізді қозғайды. Ол — жаңа адам жасау мәселесі. Жаңа адам жасаушы мәселесі. Жаңа адам жасаушы әзі де жаңарған адам болу керек. Бұл бір. Екінші, жаңа адам дегеніміз тек қана келесі буын емес, соның ішіне бүгінгі буын да кіреді. Өзімшілдіктен, өтірік-өсектен, жерлестік-жіктестіктен, өкіметті алдаудан, партияны алдаудан, мемлекет қалтасына түсуден, дүниеқорлықтан бүгінгі қауым түгел арылып болды ма? Қорлық-зорлық, қылмыс құрып бітті ме? Жоқ! Ендеше, жаңа адам жасаудың бірінші бабы — жаңарған адам жасау болады. Дулаттың «Мұрагерлері» жаңарған адам жайында.

Естеріңізде болар, жалғыз қалған, жәрдемсіз кәрі әйелге кара киінген Фарида Шарипова туысы болып келіп — апа!— дегенде төбе шашың тік тұрады. Фариданың даусында үн бояулары дегенің сонша көп болар ма? Жылан ысқырығын естігендей түршігіп қаласың, кемпір де шошынады. Бірақ, жылан арбады, сендірді, кемпір енді жыланды

бас салып дауыс көтеріп, сағыныш құшағына алады. Қамқор туыс табылды, кәрі апасына қолқабыс етуге келіпті. Арман не? Бар тізгінді жанашыр бауырының қолына берді.

Жанашыры зыр жүгіріп жүр, тонап жүр апасын... ақыр аяғында кемпірді айдап тастап, оның үйін иемденіп алу кезеңіне жетті. Осы тұста жас әйелдің ой-санасы күрт өзгергендігін көреміз. Мана жылан екені де даусыз еді. Енді адамгершілік санаға ауысқаны да даусыз. Фарида Шарипова асқан талант қой, шүбәсіз сендіреді. Өтген, осы арадан бастап режиссер оны ойыннан шығарып тастайды да, үй таласына оның ерін түсіреді.

Онысы бір сүйкімсіз адам. Сахнаға көрпе жамылып, іш киіммен ордандап шығады. Көрерменді осы өрескелдікпен күлдірмек болса, режиссер қатты қателескен. Көрермен режиссерге күледі.

Егер бас кейіпкер әйел өз жауыздығын өзі сезініп, енді соны түзетуге бар адамгершілік тапқырлығын, күшін салса, нағыз жаңара білген совет адамының қандай бейнесі жасалып шығар еді.

Келесі қойылымында автор да, театр да бұл тілектестікті ескерер деймін. Адамның сыртқы әсермен бірге, әсіресе, өз ішінен жаңаруы психологиялық үлкен табыс болмақ.

Мен үш том болып шыққан драмалық шығармалар жинақтарын түгел оқып шығамын деп недәуір қалжырап қалдым. Таныс тақырыптар, таныс шешімдер көп, әрқайсысының өзіндік беталысын айыру қиын-ақ, қызықпай жазған қызықсыз әңгімелер, бейжай оқылады.

Енді аздап поэзиямызға көшейік. Баяндама тақырыбы көркем әдебиетіміздің тілі жайында, яғни, сөз бен сөйлемді дұрыс пайдалану жайлары екенін тағы бір ескерте кетейік.

Қазақ поэзиясының түп төркіні әзір анықтала қоймаған алыста жатыр. Гомо сапиенс дәуіріне ең берісі 40 мың жыл болса да, сонша ғасырлардың бойында қай халықтың тілі есеймеген, тілімен бірге өлең-жыры тұмаған дей алмақпыз? Мен нәсілдістік пен тілдістік (этногенез) дүниеге бірге келеді деген көзқарастамын. Яғни, түркі тілдес дегеніміз — түрік нәсілдес деген сөз. Иран тілдес сақ пен скифке нәсілдес болудың түк дәлелі жоқ. Бір кезде, біздің эрамызға дейінгі жетінші-екінші ғасырларда бүгінгі қазақ жерлерінің бірсыпырасын иран тілдес елдер жайлаған болса, одан нәсілдістік тұмайды. Оған дейін түрік нәсілдес елдердің нәсілдістігі де анықталып болған.

Әзірше, анықталған шындық Орхон-Енисей жазулары қыпшақ тілінде екен, сол тұста біздің шапырашты:

деп ұран салады екен. Орхон жазулары да, шапырашты жырлары да біздің поэзиямыздағы батырлық эпосымыздың бастамасы екені даусыз. Мүмкін бұл да әзірше ғана!

Бұлардан кейін туған «Қобыланды», «Шора батыр» жырлары, «Қозы-Көрпеш-Баян сұлу» поэмалары, Шал, Қазтуған ақындар көркем әдебиеттік тіліміздің есейгендігімен бірге сюжеттік арқаулардың туа бастағанына дәлел бола алады. Бұлардан кейін Бұқар жырау, Шортанбай, Махамбет, Дулат және басқа да көп ақындар арқылы Абайға келіп тірелеміз дедік қой. Біржан сал мен Сара қыздың айтысы ауызша айтылса да бұл айтыстағы көркем сөз, бейнелеулер мен теңеулерді мен жазба поэзияға қосар едім.

Біздің поэзиямыздың осындай ұзақ тарихы бар, есейген, өскендігін көрсететін дәлелдер бар. Абай сияқты ұлы ақын, арқа сүйері бар. Абай тек қана поэзия тілін түзеп берген жоқ, жалпы тіліміздің оралымдылығын, бейнелеу шеберлігін, сөйлем құрылысындағы әр сөздің өз орнын, сөйлемдегі ой салмағын қайда, қалай қалауын да үйретіп кетті. Абай бізге ұлы мектеп!

Абайдың соңынан іле-шала шыға келген Сәкен, Ілияс, Бейімбеттер осы күнгі ақын-жазушыларымыздың қайсысынан кем! Мұхтар ше?!

Біздің шын жайымыз осылай бола тұрса да совет әдебиетінің елу жылдық тойының қарсаңында өзбек ақыны Миршахар «Литературная газетада» жазба әдебиеті әлі тұмаған Қазақстаннан жазушылардың I съезіне жалғыз Жамбыл келді деп жазды.

Бірінші, Жамбыл совет жазушыларының бірінші съезіне қатынасқан жоқ. Екінші, совет жазушыларының бірінші съезіне Сәкен, Ілияс, Бейімбет бастаған 6-7 ақын-жазушылар қатынасты.

Мен әрине, Миршахарға өкпелеген жоқпын. Өзіміздің сыншыларға, әдебиет зерттеушілеріне өкпеледім. Бірде бірі олай емес былай деп үн шығармай қалды.

Қазақ сыншыларына, қазақ әдебиет зерттеушілеріне бұл менің екінші өкпелеуім: бұдан 15 жылдай бұрын, «Абай» роман емес деген мақала болғаны естеріңде ме? Біздің әдебиет қорғандары, әшейінде өз пайдалары үшін Мұхтардың атын күнде ауызға алып отыратын сыншыларымыз

онда да ауыздарын ашпай қалды, қадірлі сыншыларымыз Мұхамеджан Қаратаев, Серік Қирабаев, Рахманқұл Бердібаев, тағы басқаларымыз «Ағаш қамшы көп болар, аттан салсаң жоқ болардың» кебін киіп қала бардыңыздар. Әуезов атындағы институтымыз Әди Шарипов жолдастың қолы қойылған қарсылық қаулысын «Қазақ әдебиеті» газетіне жариялады да, ол да тынды. Осындай жалт беріс — жалтақтыққа қалай өкпелемессің.

Жә, поэзиямызға оралайық. Жоғарыда ескертілгендей, әріден келе жатқан көркем тіл қорымыз мол бола тұрса да, оның үстіне Ұлы Октябрь революциясынан кейін орыс халқының ұлы мектебінен өтсек те, дүние жүзілік әдебиетпен кеңірдектеп танысып отырсақ та, тіл кінәраты бүгінгі поэзиямызда да жеткілікті екен.

Әуелі жаңылыс бір сынды атай кетейін. Ақын Несіпбек Айтов Қайрат Жұмағалиевтің «Жұлдыз боп тұңғыыққа қақтым қанат» деген өлең жолын сынапты. «Тұңғыық» төменді білдіреді депті. Қайрат стратосфераға қанат қақтым дейді. Өлеңде қате жоқ.

Айтовтың екінші сынаған жолдары «Күн сынып, көк қабағы ашылады» деген өлең жолы. Күн сынса, көк қабағы қалай ашылады дейді сынаушы.

Бұл жерде сынған күннің көзі емес, ауаның жылынғаны. «Бүгін күн сынық екен» дейді ауызша сөзде. Сыншы бұл екі жолды да түсінбей сынаған.

Өкім Жайлауов, Мақсұт Неталиев, Шөмішбай Сариев, Тілепалды Жамбылов, Ибрагим Исаев, Бақтыгерей Ысқақов, Байбота Серікбаев тағы бірнеше жас ақындар болашақтарында ана тілін осыдан артық біле алмайтын болса, үлкен қауіп бар. Ең алдымен, бұлар пәзия былай тұрсын, кәдуілгі қатардағы сөйлемнің жатық құрылысын біле бермейді.

Поэзияның әр жолы көркем айтылған ой, құлаққа жағымды, көңілге қонымды, үнді болу керек. Не болмаса, арқа қыздыратын, адамға күш-қайрат беретін кесек сөздердің толқыны, найзағайдың жарқылы болуы керек.

Өкім Жайлауовтан бірер жол үзінді келтірейін. Жақсылап тыңдаңыздаршы:

Тұрлаулы істің табамын деп түйінін...

Тұрлаулы іс деп түйіні де табылған істі айтсақ керек.

Ақ жаңбыры жауа түссін нөсерлеп...

Ақын ақ жаңбыр мен нөсер жауын екі түрлі жауын
екенін айыра алмайды.

Мақсұт Нетәлиев:

Кайдасың інім күлкілі...

* * *

Жетпейтін екі ортамыз қарға адымға
Осы да шалғай еді арға мұнда...

* * *

Толқындар тербеледі аунап түсіп,
Теңіздей тасалайды тау жақты шық.

* * *

Төрінде төлі байлаулы
Колхоздың аты мол шағыл.

Мақсұт Нетәлиев тағы былай деп көпіріпті:

Мені сыйлап жүретін ағайын көп
Мені сыйлап жүретін абысын көп.

* * *

Жалғыз қызың жақия жаутандаған,
Ердің жоғын сезгендей жалтандаған,
Шопан болып қолына құрық ұстап,
Сел жауса да сескенбес салпандаған.

Шөмішбай Сариев былай дейді:

Шашына шәлі тартып, сәлде ораған
Мүз қайғысы ерімей мәңгі ораған.
Кешегі тағдырындай қазағымның
Алатаудың басынан қар бораған.

Ибрагим Исаевта:

Батырсындар алпыс екі айлалы,

деген жол бар. Б. Ысқақов:

Күлкілерден шың биік
Таусылмайтын бақыт бер,— дейді.

Тілепалды Жамбылов:

Еркелеген аққуым ойнақ салып,
Келеді тау қолына оймақ салып.
Кір шалмаған таза мойынның
Төменнің тереңіне бойлап салып,
Камытын тағдыры қоймақ салып,
Кайт деші, биігіне ойлап танып.

Осылар сияқты «өлендерді» қай жағынан тексеруге болатынын мен өзім біле алмадым. Тіл жоқ, идея жоқ, тіпті елеулі тақырып та жоқ қой.

Төлді төрге байламайды, еркек адам жеңгелерін абысын демейді, шопан қолына құрық ұстамайды, шәліні шашына орамайды, басына орайды, шәлі ораса әйел сәлде орамайды, ойнақ салған құлын тау жолына оймақ салмайды, таудың қолы жоқ деп қалай ұялмай-қызармай сын айтып тұрарсың.

Сондықтан мұндай ақындарда қандай ноқаттар жетпей жатқанын ғана айтып тоқталғым келеді.

Бірінші, ана тілін білмеушілер өздерін білімсіз деп санамайды-ау деймін. Сондықтан өздерін асырап отырған ана тілін қалай болса солай қорлай беруге ұялмайды. Ал енді ұяты жоқ арсыз адамнан ақындық күтудің керегі жоқ.

Екінші, ақын-жазушы деп аталатын адамдар «Бойы бұлғаң, сөзі жылмаң» еркетайлар емес, халық алдында, партия алдында жауапты қалам қайраткері екендерінде жұмыстары да жоқ.

Үшінші, бұларға ақын-жазушылық өнер емес, кәсіп, Толстой айтқан сауын сиыр, пәтер, машина, атақ, гонорар.

Социалистік жаңа заман мәдениетін жасайтын дәуірге молынан кіріп отырған кезде қоқыр-соқырды көркем әдебиетке санап, жауапсыздыққа мәймөңкелетіп қарауды қояйық. Жолдастар, басылып шығатын еңбектердің мұқабасы үшін емес, мазмұны үшін сапа белгісін қоятын болайық.

Қадірлі сыншылар, зерттеушілер, редакторлар, тұтасынан алғанда дүжние жүзілік мәдениет-әдебиет қорына үлес қосып отырған дәуірімізде өз үйімізден табылып жатқан қоқысқа сіздер де жауаптысыздар.

Бүгін ашылып отырған конференциямыз болады деген хабар аталғалы «Қазақ әдебиеті» газетінің бетінде бірталай ойлы мақалалар басылды. Әлденеше еңбектерге әділ сындар, пайдалы пікірлер ұсынылды. Қазақ ССР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, көптен бері тіл мәселесіне күйіп-жанып араласып келе жатқан нағыз ғалым адам

Рәбиға қарындас Сыздықова, ақын-драматург Оразалин Нұрлан, Қайролла Нұрманов, Уәлиев Нүргелді «Қаламгер» деп қол қойған жолдас, тағы басқалары шын-ақ көркем әдебиеттің достары, жанашырлары екенін көрсетті. Соның ішінде Оразалин Нұрланның Фариза Оңғарсыноваға арналған мақаласын ерекше атағым келеді. Оразалин ақындықтың, поэзияның небір терең сырларын, нәзіктігі мен от-жалыны, шуағы мен нәсері барын сыншыларымыздың бірде бірі айта алмаған мағыналы, мәнді түрде айтқан. Әсіресе, ақын туралы Маркстың бір айтқанын өз тілімен айта алғаны қатты ұнады.

Әрине, сыншыны бұл биікке, бұл тереңдікке көтере алған ақын қызымыздың өрен дарынды шығармалары. Фаризаны тыныш отырып оқи алмайсың.

Айта кетпеске амал жоқ, белгілі сыншыларымыз бен том-том кітаптары басылып шыққан әдебиет зерттеушілері осы пікір алысу кезінде ауыздарын ашқан жоқ, қалыс қалды. Бүгін менің оларға қаттырақ соқтығып тұрғаным да соның салдары болу керек.

Тағы бір ескерте кетейін дегенім — менің сынға алып тұрған ақын-жазушыларымның бірде бірі жас емес, отыз бен елудің арасындағы қаламгерлер. Көпшілігі қырық пен елудің аралығында. Шын-ақ ақын, не жазушы болатын таланттар бұл жаста біржола қалыптасып болып, енді өзінен кейінгілерге ағалық етуге міндетті болса, бұлар әлі «жастар» қатарында тұрақтап қалыпты, қашан эссеистіндерін өздері біледі. Ана тілін білу жағынан 9-класқа жетпегендері де аз емес.

Енді біреу ғылыми мақалаларға тоқталғым келеді. Өйткені, тіл ғылымы біздің бөтеніміз емес, жөн сілтеп отыратын, мойнында теориялық парызы бар туысымыз.

Әттең, бұл жағымызда да тіл олақтығы баршылық екен.

«Міне, мұның осындай сөз тудырғыш қызметі еңбектерде жиі айтылғанмен, олардың екінші жағы, яғни сөздердің морфологиялық құрамын құрудағы, түрлі синтаксистік конструкцияларды құрудағы атқаратын қызметіне жеткілікті мән берілмей жүргенін айырып, дұрыс аңғарған,— деп жазды филолог Өмірзақ Айтбаев («Қазақ әдебиеті», 24 апрель, 84).

«Метонимия — метафора — кейіптеу» типіндегі синкретикалық троп, троп сыңарларының құрылуы әдепкі мағынаның бір белгісін қайта жаңғырту негізінде пайда болады: метонимиялық өң алған белгі кейіптеу қабаттасқан метафораға негіз болады»,— дейді Бақыт Жантурина («Білім және еңбек»).

Әуелі осы екі мақаланы конференция талқысына салғым келіп еді, кейін орысшасы басылып шыққан соң көрерміз деп тоқталып қалдым. (Түсінгендерің, болса бұл мақалалар жайында сөйлей беруге болады).

Әдеби тіліміздегі кемшіліктерімізді тізе берсек әлі де табылатын. Бірақ, біздің мақсатымыз ол емес: мақсат әрі жедел ағындаған, әрі талап-талғамның еселеп өскен шағында қолда бар рухани күшіміздің болмашыға айналақтап ысырап болмауын ойласуда. Болашағы бар ақын-жазушы өзіне-өзі қатал талап қоймаса, сынды ауырлап жасып қалар болса, ондай мінез өсірмейді. Көркем әдебиет өзінің аталуына орай көркемдікті талап етеді. Еңбек мәдениетін толықтыра беруді талап етеді. Ана тілін еркін меңгере алмасаң, көркемдік те, еңбек мәдениеті де сен үшін жай сөз болып қала береді. Осы мәжілісіміздің тек қана әдеби тілімізге байланысты болып отырған себебі де осында. Аузыңбен айта салу оңайға түспейтін тағы да бірер жағдайлар бар: ол — әдебиет тілі бір халықтың тіл байлығын ғана көрсетпейді, сынымен бірге, сол халықтың елдік дәрежесін, ой-кемерін — сезіну тереңдігі мен таяздығын да көрсетіп тұрады. Ең ауыры — ана тілін білмеген ақын, жазушы ел-жұртының ескілі-жаңалы тіршілігімен ажырасқанын да көрсетеді.

Қазақ әдебиетінің өскелең кезеңде екенін әр тұста ескерттік қой деймін. 10—15 ақын-жазушы, тіпті 40—50-інің ана тілін білмеуі, онысына қоса қабілетсіздігі көріне бастағаны әдебиетіміздің бетіне түгел дақ түсіре алмайды. Ондай жеке жайлардан үмітсіздік те туа алмайды. Тіл мәселесін қаталырақ қойып жатқан басты бір себебіміз — қазіргі күніміздің өзінде қазақ әдебиетінің қайрат-жігерінің негізгі көпшілігі осы елуге дейінгі жастар. Бұл тұсқа дейін кімнің кім екені де танылып болуған тиісті. Біз ұзақ көштің алдыңғы жағында кетіп бара жатқан ақсақалдар артымызға да айналып қарауға міндеттіміз.

Сонда не көреміз? Әуелі биік белдерге жарқырап шыға келген, қызыға қарайтын үлкен тобымыз барын көреміз. Әдеби мағынада айтар болсақ — сұлу қыз, әсем жігіт бәрі сонда. Бірақ көш арты шұбалаңқы. Ең соңғы жағы әрине, селдір. Біз сол шұбалаңқы топта келе жатқандарға «қимылда, биік белдер әлі алдарында» деп бар даусымызбен айқай салуымыз керек. Кәрі көз бұлдыр шалып, кәрі дауыс жарықшақты шығуы әбден мүмкін. Бірақ айқай салу бізге парыз! Ұзақ гүлденбеген өсімдіктің құр сабағы сорая бермек.

Шұбалаңқы топтың алдыңғы жағы «биік белдер» деген қырқамыздың етегіне жетіп, енді алға қарай адымдай бастағандары бар. Жоғарыда аздап сыналған Сүндетов, Хамзин, Елубаев, Софы Сматаев, сыналмаған Тұрсын Жұртбаев, Роллан Сейсенбаев, Айтов, тағы біраз ақын-жазушыларымыз маған осы үлкен үміт деңгейінде сияқты.

Мен созылыңқырап кеткен сөзімді сол биікте көрген сұлу қыз, әсем жігіттердің өздері айтқан — асыл сөздерімен аяқтағым келеді.

— Жер, сен адамға басыңды и!— деді Олжас Сүлейменов. Бұл ұлы Горькийдің аузынан шаққан «Человек звучит гордо!» дегеніне үндес ұлы сөз. Мұны Олжасқа дейін бірде-біріміз айта алған емеспіз.

— Биіктік — кендік — тереңдік!— деді ақын Мұхтар Шаханов, бұл да Мұхтарға дейін аузымызға түспеген, ойымызға келмеген сөз.

Мен асылы тыныштық күйге түссем,
Кайраңдағы балықтай тұншығармын!

деді Фариза қызымыз Оңғарсынова. Міне, бар өмірін поэзияға берген, іздену үстіндегі тыныштық таппайтын ақын сөзі!

Осы үш сөзде қандай мағыналы ойлар жатыр. Өзің тауып айтқандай қуанатын сөздер. Рух беретін, қанат беретін сөздер. Маған биік белдерде жарқырап көрінетін сұлу қыз, әсем жігіттер де осылар ғой.

Егер мен ұзақ сөзімде осы үш сөздің толық мағынасын бере алған болсам, өзіме-өзім риза болар ем. Көңіл қоя тындағандарыңызға көп рақмет!

ӘБДІЛДА

Аман оралдың ба, жаным!

Манағы бір кезде берілген хабарға қарағанда, Сен бүгін Ленин қаласына оралған болуың керек. Егер бұл хабарды бірер күн бұрын естіген болсам, мен бүгін жүріп кетпеген болар едім, әсіресе, осы жолы біраз отырысып, көп сөйлеуге құмартып едім. Енді сол тілекті білдіргеніме қанағат ет. Ұзамай ауылға келерсің, көрісерміз, сөйлесерміз.

Тап осы кезде ауыл аман, қора-қопсы бүтін дей қоярлықтай емес. Көп нәрселер баяғысына тартып, орынсыз алауыздықтар, керексіз алабұртулар, кешіккен балалықтар, ерте келген шалдуарлықтар туғызып жүр. Естірсің, жақын

арада бірталай адамдарды тағы да ұрсып-сөгіп, ұрсатын-сөгетін жайларымыздың көп екенін тағы да әшкерелеп алдық. Өйтпеске болмады да. Бір жағынан соңғы жылдарда ұйымшылдығымыз, бірлігіміз күшейген сияқты еді, екінші жағынан іруіміз де елеулі екен. Соның бәрі анда-санда шырқ бұзып, кейіп кетіріп тұрады.

Ұйымшылдығымыздың да перде жыртқыштық, шынды айтқыштық жақтары қоюланып қалыпты. Бір-екі жиналыста Сәбиттің романы әңгіме болғанын, ұната алмағанымызды, сол үшін сөз естігенімізді, бет жыртқышқанымызды естіген шығарсың. «Шоқан» айналасында да солай болыстық. Сонымен аз ғана еңбек ете түс, аз ғана өңдей түс деуді ұяла білер жастарға ғана айтпасақ бәлеге қалатын болдық. Ұйымшылдық дегеніміз оп-оңай ыдырап кетеді.

Осыдан «Қазақстан әдебиетінің көлемінде қайтпек керек?»— деген сұрау тұрған сияқтанады. Онша ашылып айтпағанмен, осы сұрау Ғабиденнің де бір қалтарысында жүр ғой деймін. Әдебиеттің терең талаптарын жете ұғынып қайтқалы отырған сендер тіпті қатал болуларың мүмкін. Ырбай-тырбайға қарамай, әдебиетіміз жөнінде ашық-ашық әділдік айтамыз ба, болмаса, әуелі ырбай-тырбайдың аяқталуын күтеміз бе? Ол қырсық қашан аяқталады? Жаңағы «қайтпек керектің» осындай жақтары да бар. Оның үстіне, соңғы үш-төрт жылдың ішінде туа қойған елеулі шығармалар да аз. Мұның себептерін де кейінірек ашу керек, әркімге нақты дейтін жәрдем керек. Тілек қою, ақ айту көбейді де, қолмен істеу сиреп барады.

— Қайтпек керек? Бұл жағымыз да тұр.

Мен саған осы жайларды ойлана кел, айта кел дегім келеді. Елден кеткеніңе екі жыл болса, бәріміз де барып қойып кеткен орнындамыз, сен оған Қанағат етуің керек. Ойлар, ойланар жазушының бірісің, ойланшы. Және енді оқуың бітті, тез қайт, күтіп тұрған істер бар.

Сәлеммен Ғабит.

Кешігетін болсаң, хат жаз. Ғ. М.

1.08.1956

Ақын ит

Есіктің қоңырауы қағылды! Мен жаңа ғана жуынып, енді ғана сүртініп жатыр едім, орамал қолымда есік аштым.

Есік қаққан буырыл шашты ақын екен. Ол да адам болатын, біреуге үлкен ақын, біреуге тентек адам көрінетін жайы бар-ды.

— Немене, үйінде шәйің болмай, таң атпай қаңғырып жүрсің бе?— дедім есікті аша беріп.

Ақын жәбірленген жоқ, ойынға шаптырып.

— Оныңыз да дұрыс болар, бірақ келгім келіп кетті, келдім, қуып шығармассың.

Бұл бір күтпеген келіс еді. Бұдан біраз уақыт бір үйде кездескенімізде:

— Шақырсақ келмейсіз, енді шақырмайтын болармыз,— деп маған азырақ өкпе-назы барын айтқан. Мен ағалық істеп, онысын елемеген ыңғай көрсетумен тоқтағанмын. Енді сол ақын өзі келіп тұрғаны маған үлкен адамгершілік көрінді. Қалжындай ұрысқан болып кабинетке шақырдым.

2-ақын

Әңгіме неден басталды, ол есімде қалған жоқ, әңгімеміз дүниеден ертерек өткен ағаларымызға көшіп кетті. Ағаларымыздың қай-қайсысымен болса да, көрген өнегелерімен бірге, көрсеткен жәбірлері, әділетсіздіктері бар екен, соларын да еске алдық. Аяқтап келгенде сол ағаларымызды қатты сағынады екенбіз. Әрқайсысының орындары опырылып құлаған жартастай әлі үңірейіп тұрады екен! Ағаларымыздың алдында өзіміз де көп кінәлі екенбіз. Ақылымен, ойымен өлшеп жасалған кінә емес, сезім алаужалауымен қызынып кеткенде жасаппыз. Ағаларымыз да кейде сезіммен, кейде есеппен жәбірлепті, кейде әлдекімнің айтағына еріп кетіпті. Қалайда, тағдыр сол ғой, ағаларымыздың барлығы ерте кетті. Сәкен, Бейімбет, Илияс, Мұхтар, Сәбит...

Бұлардың қай-қайсысы болса да бүкіл ел болып сағынатын ардагерлер емес пе? Бұлардың қай-қайсысына болса да тірі кезінде өтелмеген парыз-қарызымды зират басына өтелік деп қалай көңіл тынар?

3-ақын

Жалпы жұрт алдына ойсыз қара күш деп танылып қалған палуан Қажымұқан бір жолы бір жас палуанмен

күресіп, оның күшіне көңілі толып, ол амалсыз басқа жұмысқа кетерін естігенде жылап жіберген екен. Ақын соны айтты. Иә, ақынды ақын, палуанды палуан сағынады да!

Өттең ақынды ақынға, палуанды палуанға қарсы айдап салатын заманда, ақын да, палуан да бірін-бірі түгел түсіне алмай, шын достаса алмай өткен ғой. Өлгеннен кейін өкіріп жоқтасақ, оның қажеті не? «Тірісінде сыйламаған, өлгеннен кейін жылаған ағайын көзің ақсын» дейді Махамбет ақын бұдан жүз жыл бұрын. Мұны біз білгелі жарты ғасыр болса да ұқпаппыз. Әй, ұқпадық па екен? Ұққан шығармыз-ау! Арзан не, қымбат не, осыны ұқпаған болуымыз керек.

4-ақын

Ақын да, мен де ішуді қойған кезіміз еді. Шаймен бір-екі рюмка коньяк іштік. Мен ақын жанының нәзіктігіне, тереңдігіне қызығып іштім. Ақын да, жалпы адам деген кісіңіз де жиырма төрт сағат дейтін бір тәуліктің ішінде үнемі бірқалыпты тұра бермейді, бірдемеге іренжиді, бірдемеге қуанады, қызынады. Мен ақынның бір нәрестедей ойы таза, сезімі лапылдап, достық іздеп, әлде нені, әлде кімді сағынып келгеніне жылағым келді.

Жылап та еді, мен мас болмайтын адаммын.

Ақын кеткен соң, екеуміздің ішкі сарайымыздың тазаланғаны сонша, сағынышымыздың қосылып кеткені сонша ақынды ертең таңертең тағы күткенім сонша, тағы да шақырып хат жазғым келді. Өйткені, сонша жанымды қозғап, жүрегімді сілкіндіргендей не сөйлескенімізді ұмытып қалдым. Тезірек, тезірек келші, ақын бауырым.

Ғабит.

16.02.1977 ж.

ФАБЕЦНИҢ БЕЙМӘЛІМ ҚЫРЛАРЫ

Мүсілім Базарбаев жас жағынан менен біршама кіші болса да университетте бірге оқығандықтан ба, әлде мінез-құлқымызда, дүниетанымымызда ұқсастықтар болғандығынан ба, әйтеуір тетелес өскен немесе құрдас жандар секілдіміз. Күні бүгінге дейін солай. Сол Мүсілім Базарбаев 1970-жылдың 13-тамызында Қазақ ССР мәдениет министрі болып тағайындалды. Көп кешікпей ол мені министрліктегі ең қабырғалы бөлім — Репертуарлық коллегияның бастығы бол деп қызметке шақырды. Онымен бірге қызмет жасасуға өзімнің де құмар екенімді байқамады ма, кім білсін, мен тынысымды алғанша шарттарын да айтып салды: сағат тоғызда жұмысқа кел деп талап қоймаймын. Жұмасындағы бір жұмыс күнің творчестволық күнің болады. Егер түске дейін жұмысыңды бітіріп тастар болсаң, түстен кейін жұмыста неге жоқ деп тергемендер деп қарамағымдағыларға тапсырып қоямын. Ең бастысы — Репертуар коллегиясын Өнер басқармасынан бөліп алып, тікелей министірдің қол астында ететін жарлық шығарамын.

Шарт осы. Ал бұл ұсынысқа қалай көнбессің?!

Сөйтіп, мен 1970-жылдың аяқ шенінде Қазақ ССР Мәдениет министірлігінің қолақпандай қызметкері болып шыға келдім... Министірден кейін:— Осы бір асығыстықтың себебі неде?— деп сұраймын ғой.— Сөйтсем оның себебі — сол тұста өнер басқармасын басқаратын кеудесі зор, бірақ өзі жөніндегі өз пікірінің өз ісіне қабыса бермейтін азаматтың ерсі қылықтарына байланысты екен.

Министірліктің Репертуар коллегиясының ауқымы кең. Ол республика қарамағындағы барлық театрларға, атап айтқанда — қазақ, ұйғыр, корей, орыс театрларына репер-

туар дайындайды. Ақ дегені алғыс, қара дегені қарғыс. Жылдық қоры 200000 сом.

Әлі есімде, бас редактордың креслосына келіп отырғаннан кейін бірінші етіп шешер мәселем мынадай болды: министрліктің бас бұғалтері Ларин (аты-жөнін ұмыттым) маған бір құжат әкеп көрсетті: Ғабит Мүсіреповке үш мың сом қаламақы. «Кездеспей кеткен бір бейне» пьесасы үшін.

— Ғабит Махмұтұлына әлденеше рет телефон шалдым, қаламақыңыз дайын, келіп алып кетіңіз деймін. Жарайды дейді де қояды. Бірақ келмейді. Содан бір күні кассирді үйіне жібердім. Ғабит Махмұтұлы құжатты олай қарап, бұлай қарап, мен мұндай пьеса жазған емесің деп, ақшаны алмай, кассирді қайтарып жіберген. Мұны енді не істейміз? Мүмкін өзің сөйлесіп көрерсің. Ақшадан безген адамды бірінші рет көріп отырмын,— дейді пұшайман болған Ларин. Құжатқа қарасам, бәрі дұрыс. Репертуар коллегиясының бас редакторы Мұхамеджан Дүзенов дайындаған. Миністір Омаровтың өзі бекіткен. Ордердің Ларинның жәшігінде жатқанына екі жылға айналған.

Мен осы фактіні кейін Ғабең айттым, қаламақыны неге алмағанын сұрадым.

— Мен ондай атты пьеса жазған емеспін,— дейді Ғабең,— бәрі де Мұхамеджанның істеп жүргені.

— Мұхамеджан, көп болса, инсценировка жасаған шығар, «Кездеспей кеткен бір бейне» повесі сіздікі емес пе?— дедім мен.

Ғабең жауабы келте болды:

— Инсценировка қай уақытта пьеса болып еді?..

Үш мың сомдық сол ордер күні бүгінге Ларин есепшінің архивында жатқан болуға керек, іздеген адам тауып ала алады.

* * *

Бір жолы Әуезов атындағы академиялық театрдан міністрілікке сұраным түсті. Шекспирдің «Антонио мен Клеопатра» пьесасын сахналағымыз келеді. Бір майталман жазушыға аудартсаңыздар екен дейді. Біз Мүсілім Базарбаев екеуіміз әрі ойланып, бері ойланып Ғабит Мүсіреповке тоқтадық. Мақсатымыз — театр тарихында Мұхтар Әуезов аударған «Асауға тұсау» секілді классикалық дүниені өмірге келтіру. Мен осы жайды телефон арқылы Ғабең түсіндірдім. Ғабең көнді. Аудармақ болды. Келесі күні өз қарамағымда

қызмет істейтін Нұрлан Оразалинді барлық керекті құжаттарымен Ғабене жібердім. Көп кешікпеді, көсемсіп жүрг алдына түсе бермейтін бұйығы Нұрланым қайтып келді.

— Не болды, Нұрлан?

— Ғабен документке қол қоймады...

— Неге? Әлгіде ғана сенің баратыныңды айтып, келісіп едім ғой?

— «Қаламақыларыңның бары мың сом ба? Ондай ақшаға мен Шекспирді аудармаймын», — деді дейді менің атшабарым.

Мен тағы телефон құлағына жармасайын. Ғабен ыңыранып сөйлескісі жоқ.

— Ғабен-ау, біздегі аударманың ең жоғарғысы сол мың сом ғой. Одан артық ақшаны қайдан таппақпыз? Бұрынырақта талай рет пьеса аудардыңыз. Ставка жайын білмейсіз бе?

Ғабенде үн жоқ. Білем деп те, білмеймін деп те ештеңе демейді. Неге екені белгісіз, әйтеуір, өкпелі. Енді не істеу керек? Мендегі бар мақсат қайткен күнде «Асауға тұсау» секілді бір классикалық аударманы дүниеге келтіру. Осындай тығырыққа тірелген қиын кезде біз ақылдасар бір білімдар адам бар. Ол автор құқын қорғайтын ұйымдағы Ида Борисовна Красилькизикова. Сонымен ақылдасайын: Ғабит Махмұтұлы мың сомды қомсынып жатыр, қаламақыны көтерудің қандай жолы бар?

Заңға майталман Ида Борисовна жолды оңай тапты:

— Пьесалардың сахналық нұсқасын жасау үшін тағы бір мың жарым сом төлеуге болады.

Сөйтіп, екі жарым мың сомдық қаламақының құжатын толтырып, Ғабене өзім алып барайын. Есікті Ғабеннің өзі ашты. Бір қызығы, екі қолтығында екі балдақ. Бұл жердегі айта кетерлік жай — Мүсірепов ішпей, жемей өте сақ жүрсе де әркезде аяғын сындырып алатын әдеті болатын. Мына тұрысы да сондай әдетінің салдары. Таңқаларлығы — ақсақалым есікті ашқанымен мені көрді де, көлденеңдеп тұрып қалды. Шамасы үйге кіргізгісі жоқ. Мен тік кеттім: «Ау, ақсақал, үйіңізге кіргізгіңіз жоқ па өзіңіздің?!» Ғабен ықылассыз бұрылып жол берді. Мен бөлек-бөлек екі құжатты көрсеттім.

— Мына мың сом — аударғаныңыз үшін. Ал мына мың жарым сом — «Антонио мен Клеопатра» пьесасының сахналық нұсқасын жасайтыныңыз үшін...

Ғабен қағаздарға көз жүгіртті. Бір ауыз сөз айтпастан қолын қойып, бір данасын өзіне қалдырды да, бір данасын маған ұсынды.

— Пьеса шынында да қазіргі сахнаға икемсіздеу екен. Тым ұзақ. Кітаптың өзінде жүз елу бет. Машинкамен қанша боларын бір құдайым білсін. Төрт-бес сағаттық қойылымды қазіргі көрермен көтере бермейді ғой, бүгінгі көрермен та-лабына лайықтап аударып берермін,— деді.

Мен дегеніме жеттім деп қуанып қызметіме кеттім, ал Ғабен болса, риза болғанын қабағымен танытып үйінде қалды.

Арада бір жарым ай ма, екі ай ма уақыт өткенде Ғабен аудармасы біздің қолымызға тиді. Машинкамен есептегенде көлемі 80-85 бет шамасы. Біз: «Тағы да классикалық аударма дүниеге келді»,— деп қатты қуандық. Машинкаға қайта-қайта бастырып көбейттіріп, әдемілеп түптеттіріп, театрларға жар салдық:

Дүниеге «Антонио мен Клеопатраның» сахналық нұсқасы келді. Танысыңыздар, оқыңдар, көрерменге көрсетіндер!

Обалы нешік, елпілдеп келіп алып кеткен режиссерлер көп болды. Бірақ осы шығарманың қазақша дүниеге келуіне тікелей себепкер болған академтеатрдан бастап, республиканың бір де бір театры мен көрсетем деп құлшына қоймады. Ғабен аудармасы өзінің көп томдық шығармалар жинағына ғана кіргені болмаса, Мәдениет министірлігінің архивына кеткенін, амалсыздан, айтуға тура келеді.

«Антонио мен Клеопатра» секілді үздік дүниенің қазақ сахнасына шықпау себебі неде? Ғабит аудармасының сапасыздығынан ба? Мүлде олай емес. Мүсірепов аудармасы — өзіміз күткен классикалық деңгейдегі аударма. Жалғыз-ақ кемшілігі — шұнгиып, мүлде қысқарып қалғандығы. Қай режиссермен сөйлессең де айтары — пьеса түгел аударылуы керек еді, қай жерін аламыз, қай жерін қалдырамыз, ол әр режиссердің өз шаруасы...

Сөйтіп, адамзат тірі тұрса заманадан заманаға өте берер Клеопатра ханым қазақ тілінде сөйлей алмай қалды.

Дегенмен үмітімізді үзбейік, мүмкін тағдырдың жазуымен сөйлесе сөйлеп те кетер, кім білсін оны?!

* * *

Қазақ мәдениетіне еңбегі сіңіп жүрген, ана-мына, қақсоқта шаруасы жоқ Пұсырмаңов Виктор Балалар мен жасөпірімдер театрында істеп жүрген кезінде бір күні маған келді.

— «Қазақ солдатты» тамаша дүние ғой, сахнаға шығарғым келеді. Сондай қызығамын,— деді ол аузының суы құрып.

Мен қарсы болмадым. Жалғыз ғана ескертпем, бұл мәселені ең алдымен авторымен келісіп алу керектігін айттым. Шамасы, Виктор кірпияз автормен араға мені жұмсағысы келген болуы керек, кабинеттен көңілсіздеу шықты да, арада бірер сағат өтпей қайтып келді. Жүзінде қуаныш: Ғабең жоспарыммен танысып, қабылдады. Енді іске кірісемін.

— Іске сәт, Виктор!

Сөйтіп, «Қазақ солдатаның» Пұсырманов жасаған орысша инсценировкасы дүниеге келді. Бәріміз де оқыдық. Ұнаттық. Автордың өзі де дән риза. Ғабеңнің өзі қалауымен Зейнолла Қабдолов инсценировканы қазақшаға аударды. «Қазақ солдаты» Жасөспірімдер театрының сахнасына шығатын болды. Қоятын режиссер Пұсырманов Виктордың өзі. Ендігі мәселе қаламақысын қалай төлеуде. Біз Репертуарлық коллегияда ақылдаса отырып, бірауыздан «Қазақ солдатаның» инсценировка деп емес, өз алдына көркем туынды — пьеса деп қабылдайтын болдық. Себебі — бұл нұсқаға Мүсіреповтың өз қолының тигені еді. Ғабең шығарманы мұқият оқып, алатын жерін алып, қосатын жерін қосқан. Түзеген, жөндеген. Бір сөзбен айтқанда сіңірген еңбегі мол. Мен осы шешімді дереу романның ақы иесіне хабарладым. Ол кісі ризашылығын білдіріп, белгілі күні келіп өзіне тиесілі қаламақысын алып кетті. Сол күннің ертеңіне Виктор телефон шылдыратады. Даусы сондай саңқылдап естіледі. Аса қуанышты екені айқын.

— Мына Ғабең шал нағыз адам екен ғой...

— Е, ол кісінің нағыз адам екенін жаңа ғана білдің бе?

— Рас, бұрын да білетінмін. Сөйтсе де тап осындай екеніне бүгін ғана көзім жетті.

— Иә, не болды?

Сөйтсе Мүсірепов Викторды шақырып алған да кешегі өз қаламақысын бұған берген. Виктор ибалық сақтап алғысы келмеген екен. Ғабең жауабы дәлелді:

— Сен менен гөрі қаламақыны аздау табатын жігітсің ғой, бала-шағаң бар шығар, бір керегіңе жаратарсың.

Пұсырманов қуанышы — міне, осы.

* * *

Мүсірепов дүние саларынан бір жыл бұрын жазушылардың таудағы өнер үйінде біраз жатып, демалғаны бар. Бір күні ақсақал мені өз бөлмесіне шақырды.

— Менде бір тамаша костюм бар. Қазіргі жігіттер киетін нағыз сәнді қаракөк велюр костюм. Маған үлкендеу соқты. Ұнатсаң кие ғой.

Костюм шынында да жақсы екен. Бірақ тым қолапайсыз үлкен. 56-размердің 6-тұрқы. Киіп көріп едім, жеңі салақтап жатыр. Бір жеңнен тағы бір сондай жең шығарлықтай.

— Ұзын нәрсені қысқарту қиын емес қой. Ине сабақтай білетін әйелдердің кез келгені жөндей алады. Ең жақсысы — беліңе белдігі дәл келеді екен,— деді Ғабен. Сөз саптасынан байқаймын, қайтсе де костюмді маған өткізгісі келеді. Биркасына көз салсам, 200 сом.

— Алсам, алайын,— дедім мен.— Жалғыз-ақ, ақшасын кейін беремін, шыдай тұрасыз.

— Қай шама?— деп нақтылады ақсақал.

Мен пұлын қайтаратын күнді айтып, костюмді алып бөлмеге келдім.

Айтылмышты күні таңғы шайға барғанымда орта жолда кездескен Ғабен:

— Әнеугі уәдені ұмытқан жоқсың ба? Ақшаны әкелген шығарсың?— деп сұрады.

— Ғабен, таң жаңа ғана атқан жоқ па? Қалаға түскі дәмнен кейін барам.

Ғабен ыждаһатты. Кешке таман қарызымды тағы есіме салды. Ол күні қаламақымды ала алмасам да, іңір қараңғысында үйге келіп, бәйбішеміздің кебежесіндегі шай-сулығын жиып-теріп, кештетіп апарып, ақсақалға қол тапсырдым.

Ғабен кәдімгідей қуанып қалды.

Ғабит Мүсіреповтың үлкен қызы Энгелинаның (бізше Галя) сөзінен: Бір жолы бір жерден бельгиялық пальто алмақ болдым. Бірақ ақшам жоқ. Біреулердің айтуымен (Менің жорамалым бойынша өзінің жұбайы Арыстан болса керек) папама бардым.

— Папа, маған бес жүз сом керек бөлып тұр?..

— Ондай ақша неге керек болып қалды?

— Бельгиялық пальто түскен екен, соны алайын деп едім...

Ғабен біраз үнсіз отырған. Содан кейін айтқаны:

— Ондай көп ақша менде қайдан болсын... Басқа біреулерден сұрастырып көрсейші.

Арада бірнеше күн өтіпті. Әкесі қызынан: «Пальтонды алдың ба?» деп сұрапты.

— Ақша таба алмай жүрмін...

— Ақша берсем, қашан қайтарып бере аласың?

— Пәлен уақытта...

Сөйтіп, Галя әкесінен 500 сом ақша алып, атақты бельгиялық пальтоны қуана-қуана киген ғой. Қарызды қайтаратын мерзімді уақыты жеткенде қызы қалтасына қарыз ақшаны салып әкесіне барған. Жазу үстелінде отырған Ғабен сәл ғана жымиып, Галя ұсынған ақшаны алыпты да, үстел тартпасына салып қойған.

— Енді ғана жинақ кассасына барсам ба деп отыр едім, дұрыс болды.— Бар айтқан сөзі осы.

Туған қызы айтқан осындай оқиғадан кейін велюр костюмнің ақшасын ертемен сұрады, кештетіп сұрады деп ренжудің түк жөні жоқ екені өзінен өзі түсінікті болса керек.

* * *

Бір күні Мүсіреповтің үйіне бардым. Раядан ажырасып кеткен, Ғазизаға үйленгеніне біраз болып қалған кез. Ғабен ренішті екен:

— Гүлжиһан уақытылы жұмысқа шықпадың деп Раяны қызметтен босатып жіберіпті...

Ғабен ренішін мен де қостай бастадым.

— Артистерді жұмысқа келмедің деп қызметтен қуу сорақылық қой. Телефон шалмадыңыз ба Әбуовнаға.

— Өтінішке директоры бар, бас режиссері бар, құлақ аспайды.

Өзім жақсы білетін, әрі жақсы көретін, театр өнеріне соншалықты еңбек сіңіріп келе жатқан сүйкімді қарындасымыз Гүлжиһан Әбуқызы Жанысбаева Ғабенді қайтіп сыйламаған?.. Адамға жақсылық жасағаннан басқа бөтен мінезі жоқ еді ғой деп күйзеліңкіреп отыр едім, Ғабеннің келесі сөзі бірден айықтырып жіберді:

— Театр басшылары сөйтіп, Раяны қызметтен шығарды да, ана екі баланың бар салмағын маған артып қойды...

Адамның өз баласында қандай салмақ болуға керек? Балалардың ішіп-жемі, киім киісі, жүріс-тұрысы, тәрбиесінің бар қырлары мен сырлары әке мойнында болмағанда енді кімнің мойнында болуға керек еді?..— деген ауыр ойға шомдым.

* * *

Бір күні жазушылардың өнер үйінде жатқан Ғабит Мүсіреповке Раядан туған екі қызы, әрі Райханнан туған.

бірақ өз фамилиясындағы Бекет Мүсірепов келді. Әкесінің, атасының қасында олар әжептәуір уақыт болды. Содан кейін Ғабен балаларын есік көзіне дейін шығарып салды. Мен сол есік көзінде, кім екені жадымда жоқ, әйтеуір біреумен шахмат ойнап отыр едім, Ғабен тіл қатты.

— Егер қалаға түсер болсаң, мені ала кетсең қайтеді?

Ғабен мынадай тілек білдіріп тұрғанда түсер болмасам да, неге түспеймін деп айтамын.

— Машина дайын, жүріңіз онда.

Көп кешікпей Ғабен менің машинамың алдына келіп отырды. Артында кенже қызым Индира. Басқа балаларымды танығанымен мына кенжемді біле бермейді екен. Мен таныстырып әлек.

— Бұл менің кенжем Индира. Тойында болғансыз. Есімін Индира деп қойдық дегенімізде дастарқан басындағы біреулер дау айта бастағанда оларды тоқтатқан да өзіңіз болатынсыз.

— Соңғы жылдары Сафуан Үнді елінің мәдениетіне үлкен еңбек сіңіріп жүр. Рабиндранат Тагордың бір емес үш кітабын қазақшалады. Сондықтан Индира деген әдемі атты бұл нәрестеге қиятын болайық, — дегеніңіз біздің күні бүгінгідей есімізде. Сол тілеуіңіздің шарапаты болар, қазір тұрмыста. Шыңғыс деген нәрестесі бар. Жеке отау тікті. Жолдасы Берік политехникалық институтта сабақ береді. Сондай тату тұрады.

— Сенің басқа балаларың да бөлек-бөлек үй болып кетті ғой деймін?— деп сұрады Ғабен.

— Иә, Ғабен, дұрыс айтып отырсыз.

— Әлгі келген үш баланың екеуі менің қыздарым да, үшіншісі Райханнан туған жиенім Бекет. Тұрмыс құрамыз, үйленем деген ойларында жоқ. Әлі күнге маған қарайды. Бекет осыдан екі күн бұрын келіп жүз сом алып кетіп еді, сол ақшасы бітіп қалыпты. Енді неге келгені белгілі ғой. Кеше ғана қалтамда бес жүз сом бар еді. Бүгін көк тиыным жоқ. Мені, ең алдымен, академияның жанындағы сберкассаға апар. Содан кейін Әлжаппар үйінің қасына түсіріп кетесің.

Мен осы жерде көп ретте көлденендеп алдына түсе бермейтін, шамам келгенше барынша сыйлап жүретін қадірлі ағам былай дедім:

— Ғабен, мен әдебиетке келген кезде сіздің жұқалау жүретініңізді білетінмін. Қазір сізді ең бай жазушы деп таниды. Бұл менің емес, жұрттың аузында жүрген сөз. Мен сізге бір шындықты айтайын — мына машинаға деген

бензинге ақшаны бірде тауып, бірде таппай жүретін адаммын. Оның себебі — төрт балама төрт отау тігіп бердім. Оның үстіне ұлым Саяныма машина алып бердім. Сол себепті тақыр кедейдің өзімін. Ал сіз болсаңыз, анада жүз сом бердім, мынада жүз сом бердім деп тиынды есептеп, өз балаларыңызға шот ашып отырсыз. Мұныңыз қалай?

Әрине, мен қатты кеткенімді, ол кісінің жанына тиетін сөз айтқанымды білемін. Сөйтсе де бұл жерде басқаша сөйлеу мен үшін мүмкін емес еді. Ғабең үндемеді. Ойында не бар?— Менің сөзімді құптады ма, әлде құптамады ма?— Ол арасы маған қараңғы. Мен ол кісіні Құрманғазы мен Карл Маркс көшесінің қиылысындағы жинақ кассасына алып келдім. Ғабең қазір шығам деп кіріп кетті де көп кешікті. Артынан не боп қалды деп барсам, кезекте тұрғандардың қарасы әжептәуір екен. Мен алысырақтағы бос тұрған бір көзгілікке барып, арғы жағында жайбарақат отырған қызға:

— Анау көзгілікте жұрт соңында тұрған әдемі шляпалы, үстінде ине-жіптен жаңа ғана шыққандай қымбат кәстөмі бар, орта бойлы, толықша келген сұлу кісіні көресіз бе?— дедім.

Көзгіліктің арғы жағындағы қыз көзін салып жіберді де, мен айтқан кісіні бірден таныды.

— Ендеше, ол кісіңіз Ғабит Мүсірепов, керек тиынын бере көріңізші! Тұрғанына бір сағаттай болып қалды.

Көзгіліктің арғы жағындағы қыз таң қалғанын білдіріп, жүгіре жөнелді. Осыдан кейінгі жиырма минөт ішінде мен Ғабит Мүсіреповті Әлжекеңнің үйінің алдына әкеп түсіріп, өнержайға қайтып оралдым.

* * *

Ғабит Мүсірепов жазушылардың ішіндегі ең жаңашылының бірі болатын. Керітартпа деген ұғыммен Ғабит Мүсірепов деген ұлы мағынаның үш қайнаса сорпасы қосылмайтынын ол кісімен араласқандардың қайсысы болсын біледі. Сөйтсе де оның өз нәсілі, өз ұрпағы жөніндегі көзқарасын айырып, талдау екінің бірінің қолынан келе бермейді. Сөзге сараң Мүсірепов кез келген жерде жариялай бермесе де, ұл балаға зар болғанын біз жақсы білеміз. Рая Мұхамедияроваға үйленерде Жазушылар одағы басқармасының секретариатынан рұқсат сұраған еді. Сондағы айтқаны:

— Жас қызға айдарымнан жел ескендіктен үйленейін деп отырғаным жоқ. Менде ұл бала жоқ қой, қазан аузы

жоғары деген, кім біледі, дүниеге мұрагерім келуі де ғажап емес қой!

Әрине, бұл сөзде қырық бес — елу шақты жыл қызу өткен салдық-серілік ғұмырдың салқыны да болуы мүмкін. Сөйтсе де айтылып отырған ақтық сөзді шындық емес деп кім таласа алады?!

Сонымен мұрагер күткен Ғабеннің өз кіндігінен жаралған қыз балаларына балам деп қарай бермегенін де айта кеткен жөн. Ол кісінің қазақы керітартпа ұғымының да көрініс бергені осы мәселеде. Ғабеннің артында үш қызы қалды. Аманат кассасында 192 мың сомы қалды. Осы бір орасан көп ақшаның үш қызына үш тиыны да тиген жоқ. Алты аласы, бес бересі жоқ Жиенқұл дей ме, Жиенбек дей ме, бір арамза!? қарасұр пысықтың қолында кетті. Бұдан артық трагедия болар ма өмірде, Ғабен осы трагедияны ерте сезгенге ұқсайды. Оған мына құжаттар дәлел бола алады.

1-ші құжат «14.3.77 г. 02 ч. ночи. Поднялась температура. (термометра нет). Пульс 92, головокружения. В 01. ч. Газиза подняла подняла (осылай екі рет жазылған. Ескертпе менікі, Сафуан) скандал, она со скандалом ушла от Жуманиязовых. Причина скандала со мной: она не была приглашена в Чиликск. р-н, куда я был приглашен А—АТ ОК КПК. Глотаю валидол. Газиза становится нетерпимой». — Бұл жоғарыда көрсетілген жайма күнтізбенің сол күнгі парағына жазылған сөздер. Ыстығы өсіп, басы айналып отырған адамнан не сұрайсыз, со сәттегі Ғабен халін түсіну үшін қолтаңбаны сол күйінде ұсынуды жөн көрдім.

2-ші құжат — «Ғабиден, Әлжаппар екеуіңе!

Жетпіс бесті артқа салып алғаннан кейін кейбір жайларыңды ойлау да керек сияқты көрініп, осы хатты екеуіңе «өсиетнама» ретінде жазып отырмын. Орысшасы «завещание» болу керек.

Дегенмен, бұл соңғы айтардың соңғы тарауы ғана. Жазушының негізгі аманаты шығармалары жайында болу керек қой, бұл ол емес: семьялық — жабайы мұрагерлік жайлары. Мұхтар айта беретін — кәрі арқардың өрісі қысқара бередіден туған ойлардың ұшқыны. Артымда семьялық жанжал-дау болмаса екен деген қауіп барлығы.

Менің қазіргі заңды әйелім Ғазиза. Бұл кісіге кездейсоқтық емес, ойланып барып үйлендім. Наразылығым жоқ, жақсы күтеді, ұрыс-керісіміз жоқ, үй ұстай біледі, ризамын.

Бұл кісінің бір-ақ міні бар — айыбы емес, міні. Бұл пұшпағы қанамаған әйел. Балаға деген аналық сезімі де жоқ, жылылық деп аталатын мейірімі де жоқ.

Менің Раядан туған екі қыз балам бар, бірі он үште, екіншісі он екіге шықты. Мен сол екі қызымды жақсы көремін, әкелік жауапкершілігімді де естен шығара алмаймын. Қыз балалар үшін 12—13 жас деген ата-анасына үлкен жауапкершілік артатын кезең. Оқулары жақсы, спортқа да жақсы, талантты дерлік балалар. Осы балаларымды Ғазиза үйге жуытқысы келмейді (жоғарыда айтылған наразылығының жоғы, риза екендігі қайда?— жақша ішіндегі ескертпе менікі. Сафуан). Мен ең көп болса, айына екі рет (жексенбі күні) бірнеше сағатқа барып қайтамын. Балаларым көп келмейсің, көп отырмайсың деп өкпелеп қалады. Осы жайларымыз қазір драмалық күйде. Мен олай-бұлай болып кетсем, трагедияға ауысып кете ме деп қауіптенемін.

Мұндайға бас себеп болатын нәрсе артында не қалды, соны бөлісуден басталады ғой. Осы жөнінде сендерге мынадай бір аманатты ертерек тапсырып қойғым келеді. Менен не қалса да, соны былай бөліп берсеңдер деймін:

Ғазизаға 30 процент.

Гауһар мен Гүлнарға 40 процент.

Ғаля, Роза, Райхан, Әшім төртеуіне 30 процент.

(Ғазиза Еңбек Ерінің әйелі — заң бойынша персональ-ный пенсия алатын болады. Үлкен қыздарым өз алдына үй болды. Ең кіші балаларым әлі жас, аяқтанып кеткенше жоқшылыққа ұшыраспа екен деймін. Олар менің фамилиямда — Мүсіреповалар). Мүмкін, екеуің күлерсіңдер маған, күле беріңдер. Мен өлім тілеп отырған адам емеспін, өле қоярмын деп қауіптеніп жүрген де адам емеспін. Ондай халге жетсем, алдымен еңбектерім жайын жазар едім. Мына бір үй ішілік мәселе барған сайын шиеленісіп бара жатқан соң, сол мұңымды амалсыз жазып отырмын. Оның өзі жіпке тізе берсең таусылмайтын, күнде бір тық етіп қалып, болашағың белгісін беріп келе жатқаны амалсыз жаздырып отыр.

Қош, көріскенше күн жақсы.

Ғабит.

22.5.77

«Москва» 630-бөлме.

Р. С. Менде сақтық кітапшасы үшеу: академияда, екеуі Калинин — Фурманова бұрышында. Мұның біреуі «срочный», біреуі жалпы.

Ғ. М.»

Драмаға толы бұл өсиет-хатты саналы адамға тебіренбей, бей-жай оқу мүмкін емес.

Осы құжаттарға қарағанда қасірет бұлты Мүсірепов басына дүние саларынан сегіз жыл бұрын үйіріле бастаған. Ал өлерінен бірер жыл бұрын сүйенері жоқ жалғыз қалған Ғабен тағдыры шын мағынасында трагедияға айналғанын көреміз.

Ғазез Оспановтың естелігі:

Ғазез өліп бара жатса да өтірік айтпайтын, аса момын, Ғабеннің адал досы еді. Сол кісі бір күні маған былай деді:

Бір күні көңілін сұрайын деп Ғабенге телефон шалдым. Кіріп шығайын деп едім. Ғабеннің өзімізге үйреншікті сабырлы да мақамды даусы шықты.

— Үйдемін, келуіңе болады.

Арада көп болса бір сағаттай ғана уақыт өткенде мен Виноградов пен Мұқан Төлебаев көшесінің қиылысындағы үйдің үшінші қабатына көтеріліп, 25-пәтердің есігін қаға берейін дегенімше болмады, үй ішінен — әй, әкеңнің аузын... деген боқтық айғай естілді. Сөйткенше болмады, есікті жұлқып ашып Жиенбек жүгіре шықты. Не болды?— дегеніме құлақ та қойған жоқ, менің үйге кіргелі тұрғаныма қарамастан есікті сарт еткізді де төмен қарай жүгіре жөнелді. Мен үйге кірдім. Ғабен болса, өз кабинетінде, Ғазиза болса, ас ішетін бөлмеде. Екеуі де үнсіз. Үй іші тып-тыныш.— Не болды?— деп үрейлене сұрап едім, бір де бірі үн қатпады. Мен Мүсірепов үйіне тірі барып, өліп шықтым. Бұл не сұмдық? Ғабит Мүсіреповке тіл тигізетін бұл неткен хайуандық?!

Ғазездің маған айтқан екінші әңгімесі:

— Тағы бір күні Ғабенге тағы да телефон шалдым. Ғабен даусы дұрыс.— Үйдемін. Келуіңе болады,— деді. Арада қанша уақыт өтті, есімде жоқ, көп болса, сол бір сағаттың ол жақ, бұл жағы. Келсем, дәлізде Жиенбек, Ғазиза, Ғабен тұр. Бәрі де киініп алған. Сыртқа бет қойыпты.

—Әу, Ғабен, жаңа ғана кел демеп пе едіңіз, енді қайда кетіп бара жатырсыз?

Ғабен қиналыңқырай сөйледі:

— Мыналар қояр емес, завещаниеге қол қоясың деп қоймаған соң нотариусқа бара жатырмын. Құтылмасам болмайтын секілді.

Мен тағы да салым суға кетіп үйге оралдым.

Міне, жаны таза, ары таза, жаңсақ сөйлеуді білмейтін, қой аузынан шөп алмас еңбек торысы Ғазез Оспановтың екі естелігі осындай. Бір жақсысы бұл әңгімені Ғазез ақсақал маған ғана емес басқа кісілерге де айтыпты. Солардың ішінен қазақ әдебиетінің бұл күнгі ақсақалы Әлжаппар Әбішевті куәлікке тартсам да жетіп жатыр.

Өнер адамдарының сорына қарай дүниеге келетін, ұят-аят дегенді білмейтін Жиенқұлдарды құтыртып жүрген 192 мың сомның тарихы, міне, осындай. Дүние өлшемі басқа қырынан көрініп, жарқ-жұрқ етіп жатқан бүгінгі нарық заманында, әрине, екі жүз мың дегенің түк те емес. Ал бұл ақшаны кешегі заманның түзу кезіндегі 1984-жылдың өресімен қарасаң, телегей-теңіз байлық. Ол кездегі екі жүз мың сомның не екенін бүгінгі еті өліп кеткен оқырманға нақтылап жеткізу үшін мынадай салыстырманы пайдалансам да жетіп жатыр: ол кездегі маңдай алды «Жигули» машинасы 8000 сом тұратын. Бұл сонда Жиенқұлдардың әл үстінде жатқан адамды қорқыту, үркітумен алып қалған 192 мың сомы 24 «Жигули» машинасы деген сөз. 24 «Жигулидің» бүгін неше миллион теңге тұратынын сауатты оқырманның өздері-ақ шығарып ала алады.

Әйтеуір дәтке қуат деріміз — Ғабит Мүсіреповтың өзі тұрған үйде музейінің ашылуы, үй қабырғасына мемориалдық тақтаның қағылуы. Арада жеті жыл өтіп кетсе де республика Президенті Н. Ә. Назарбаевқа барып, жағдайды түсіндіріп, басына ескерткіш орнатқанымыз. Бұған да шүкіршілік. Қазақтың сөз зергері Ғабиттың аруағына ақ селеу басымды идім.

Ғабит Махмұтұлы Мүсіреповтың өміріндегі мен білетін, бірақ адам баласы түсініп болмайтын қырлары осындай...

Ғажайып суреткер Ғабит Мүсіреповтің артында қыруар мол «Қойын дәптер» қалғаны газет-жорналдарда жазылып, радио-теледидарлардан әлденеше рет айтылғаны халайық-қауымға айдан анық, күннен жарық. Ғабанның барлық жазылған көркем туындысының кейбір көріністері, штрихтары, ондағы айтылатын негізгі ойлары мен уақиға желісі де осы дәптерлерден табылады. Мұнда ел қамы үшін жарғақ құлағы жастыққа тимеген ұлы хандарымыз бен билеріміз, ақын-жазушыларымыз бен әнші-күйшілеріміз туралы да мол-мол мәлімет бар. Жазушының бұл дүниелерінің дені маржандай тізіліп араб қарпімен жазылған.

Енді Ғабанның «Қойын дәптеріне» қалай барғаным жайлы бір-екі ауыз сөз айта кетсем, Жазушылар одағының кең залында ол кісі «Ана тілін арымыздай ардақтайық» деген атпен аса маңызды баяндама жасады. Бұл мәжіліске жұрттың мол жиналғаны сонша, отырарға орын болмай, көпшілік қауым аяғынан тік тұрып тыңдады.

Бір қызығы, ұлы суреткердің ұзақ баяндамасы араб қарпімен жазылған екен. Бұл дүниені қазіргі қаріпке түсіріп беруді жазушы Шерхан Мұртаза маған өтініш айтып, қасыма бір машинисткасын қосып берді, ол кісі екеуміз ұйқтамай күндіз түні жұмыс жасадық. Шерхан ағамыз біздің дайындаған материалымызды шетінен алдырып отырды, сөйтсе ол кісі Ғабаңа оқып беріп, кейбір қате сөз, жаңылыс кеткен тіркестерді түзетіпті.

Осы аталған Ғабанның еңбегі сол аптадағы «Қазақ әдебиеті» газетінде жарық көрді. Бұл еңбек тек қана филологтарды ғана емес, дүйім саналы қауымның «көзін қойып, көкірегін ашқан» аса парасат-пайымы мол іс болды,

тіпті бүгінгі біздерге ғана емес, болашақ ұрпаққа да үлгі-өнеге екені сөзсіз еді. Сондықтан аталған баяндамадан әрбір маман иелері өзіне керекті деген дүниені табатыны белгілі. Міне, осыған қарағанда, бір кездегі Жүсіп Баласағұнның:

Рақат іздесең — бейнетінен қорықпа,
Куаныш іздесең — қайғысынан қорықпа,—

дегені ойымызға оралады. Ұлы адам Ғабанның «бейнеттен де», «қайғыдан да» именбегені өз елі, өз жұрты үшін ерінбей «инемен құдық қазғаны» осы бір тіл жайындағы ғылыми еңбегінен анық көреміз.

Біздіңше, тарихшыларға да үлгі-өнеге боларлықтай Ғабанның ғажап тереңдігі, білімдарлығы бұл еңбектің өн бойынан жан-жақты көрінеді. Ол былай дейді: «Нәсілдістік, тілдістік деген тарихи ұғымдар бірер мың жылдардың ішіне сыймайды. Түркі тілдес үлкен елдердің бірі көп тайпалы ұлы жүз — үйсін. Үйсін дүние тарихына әлдеқашан кірсе де, оның тас куәгерлері енді-енді ашылып келеді. Талас бойынан адам баласының бейнесін суреттеген тастың табылғаны ұлы жүз түріктерінің тіршілігіне көркемөнер де кіргенін куәландырады. Бейнеленген бас кімдікі болса да мейлі оның жүзінен өзімізге таныс біреуді танығандай боласың, бір кеңпейіл, ақылды адам сенің де айтқаныңа сене қалмаса да, оныңа кешірім жасап, жымып «иә, айта бер» дегендей тірі пішінде» тебіренсе автор бұдан асқан шеберлік, бұдан өткен тереңдік болар ма, тіпті жазушының қара тасқа «тіл бітіріп» жібергеніне не дер едіңіз?»

Күн шығып, батқандай ғана мезгіл өткендей еді, кеше ғана қасиетті ана тіліміз жайлы бүкіл халайық-қауымды дүрліктіріп, баға жетпес асыл пікірлер айтқан Ғабан да дүниеден озған. Енді ол кісінің артында қыруар қолжазбалардың қалғаны белгілі. Оны қалай алып қарауға болар екен деп жүргенде тағы да Шерхан ағамыздан көмек сұрадым, ол кісі «бұл игілікті іс болар еді, бізде Хакім Бекішевтің көшіргені бар, бірақ ауруханада жазған екен, сөйлемдері онша үйлеспейді» деп Ғабанның қызы Ғалияға телефон соқты. Жазушы музейінің директоры Нәзира Дәулетова екеуі қуана қарсы алып, осында отырып қара деп бірнеше дәптерін ұсынды. Бұл дүниелердің бәрі де жоғарыда айтқанымыздай араб қарпімен өрнектеліп, өте әсем жазылыпты.

Қанша оқысаңыз да тоймайсыз, қадалып оқып отыра бересіз. Бір кезде газеттің тапсырмасы есіңізге түскенде...

барып, көшіре бастайсыз. Бұл 1989-жылдың шілде айы болатын, тамыздың төрті күні «Жазушының жан сыры» деген атпен Ғабанның бірнеше ойлары мен толғаныстары «Қазақ әдебиетінде» жарық көрді.

Араға біраз уақыт салып, қыркүйектің бірі күні «Әйел туралы» деген айдармен ұлы жазушының ана туралы нәзік сезімдері аталған газетте тағы да басылған болатын.

Ғабанның қойын дәптеріндегі қыруар материал «Егемен Қазақстан» газетінің (24-қазан, 1990 ж) бетінде «Ғабанның ғибраттары» деген атпен жарық көрді.

Жоғарыда аталған газетте, яғни 21-наурыз, 1992-жылы тағы да «Өзі асылдың болады сөзі де асыл» деген тақырыппен Ғабанның қойын дәптеріндегі інжу-маржан сөзі қайтадан басылды. Бұл ұлы жазушының туғанына тоқсан жыл толуымен байланысты жарияланған болатын.

Енді Ғабанның «Түсімде көрген бір желі» атты («Парасат» 1991, № 1, 4—5 беттер) тақырыппен берілген қойын дәптеріндегі материалдардың жөні де, жолы да бөлек, тіпті терең жазылған дүние. Әсіресе бұл күндері өз орнын әлі де ала алмай отырған, біреу түсініп, біреу түсінбей, біреу менсініп, біреу менсінбей келе жатқан халқымыздың асқан ғұламасы Мәшһүр Жүсіп Көпейұлын Ғабит Махмұтұлының терең танығанына қайран қалмасқа болар ма?! Халқымыздың данышпан екені «зер қадірін зергер таниды» деген сөзінен де көрініп тұр емес пе?! Біз де ұлы жұртымыздың парасаты мен тереңдігін әлі де мойындап болмаған сияқтымыз.

Ұлы суреткердің тоқсан жылдық тойына арнап, (1992 ж № 3, 11—13-беттер) «Парасат» журналы «Ар мен адам» деген айдармен тағы да Ғабанның «Қойын дәптеріндегі» материалдарынан берген болатын. Атақты жазушының бұл жан сыры көптеген оқушыға ой салды, тіпті жазушылар мен ғалымдар бір жерде кездесе қалса, маған «Ғабаң ұлы ғой шіркін, ойы қандай терең, сезімі қандай нәзік» деп өздері сұрағалы тұрған боп әңгіме қозғаса да, жауабын сенен күтпей, өз ішкі ойларын жосылта жөнеледі. Сен үндемей басыңды изей бересің, әңгіме осымен бітті ғой деп жүре бастасаң, тоқтатып қойып: «Айтпақшы, Ғабаң күнделігін қандай қаріппен жазыпты?» деп сұрайды. «Араб қарпімен» деп жауап бересің.

Ғабит ағамызбен біраз жылдар бірге болып, қимас та қызық сәттерді бірге өткізген Раиса Мүсірепова-Мұхамедиярованың («Қазақстан әйелдері», 1992 ж. № 5, 6, 11, 12 сандары) естеліктері, ұлы жазушының ол кісіге жазған

жібектей нәзік, теңіздей терең, гүлдей үлбіреген хаттары адам жанын ғажайып бір әсем күйге бөлери сөзсіз.

Бұл «Қойын дәптерге» Әбділда Тәжібаев пен Әлжаппар Әбішевтің де кезінде ұлы суреткер Ғабанмен жазысқан хаттары және Сафуан Шаймерденовтың «Ғабаннің беймәлім қырлары» атты «Халық кеңесі», 14 мамыр) естелігі де еніп отыр.

Сәрсенбі Дәуітұлы.

МАЗМҰНЫ

АЛҒЫ СӨЗ	3
ЖАЗУШЫНЫҢ ЖАН СЫРЫ	5
ӘЙЕЛ ТУРАЛЫ	65
КЕЗДЕСІП ЕДІ СОЛ БЕЙНЕ	70
АНА ТІЛІМІЗДІ АРЫМЫЗДАЙ АРДАҚТАЙЫҚ	91
ҒАБЕҢНІҢ БЕЙМӨЛІМ ҚЫРЛАРЫ	126
ҚҰРАСТЫРУШЫДАН	139.

М 83 Мүсірепов Ғ. Ой-сезім сәттері /Құраст. С.
Дәуітұлы. — Алматы: Жалын, 1996. — 144 б.
ISBN-5-610-01191-4

Өзінің шырайлы шығармаларымен бәрімізге сөз қадірін ұғындырған Ғабеннің күнделігіндегі, қойын дәптеріндегі әр тақырыпты қамтыған жазбалары оның текті ойының, көркем тілінің және бір қырын ашқандай. Оның ауыз әдебиеті, қазіргі қазақ әдебиеті, әрқилы тұрмыс көріністері, мінез құлықтар, әйел, махаббат, достық жайындағы еш өңдеусіз, қаз-қалпында түсе қалған ой-сезімдері кімге де болса қызықты, тағылымды болары хақ.

М 4702250202-18 Құлақтандырылмаған 96
408(05)96
ISBN-5-610-01191-4

Ғабит Мүсірепов

ОЙ-СЕЗІМ СӘТТЕРІ

Сарашылары — *Ж. Әбдіғанарова, Ж. Әлмағамбетова*

Суретшісі — *С. Макаренко*

Көркемдеуші сарашы — *С. Макаренко*

Техникалық сарашы — *Л. Самойлова*

ХҮ № 4848

Теруге 1.02.95 жіберілді. Басуға 8.08.95 қол қойылды. Қағазы тип № 2. Қалпы 84x108/32 Қаріп түрі т. таймс. Шығыңқы басылыс. Шартты бояу көлемі 8,03. Шартты баспа табағы 7,56. Есептік басылу табағы 6,97. Ұзын саны 2000 дана. Тапсырыс 423. Келісімді баға.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің «Жалын» баспасы, 480124, Алматы қаласы, Абай даңғылы, 143-үй.

Қазақстан Республикасы Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі ұлттық агенттігінің Полиграфия комбинаты, 480002, Алматы қаласы, Мақатаев көшесі, 41-үй.

110

102-11

